

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Ե Ի

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Կոմիտաս Վարդապետի ծննդեան վաթսուհամեակի հանդիսաւոր տօնախմբութենէն յետոյ որ եօթ-ութ ամիս առաջ կատարուեցաւ Երեւան, յարգանքի նոյն ցոյցը՝ նախաձեռնութեամբ «Կոմիտաս Վարդապետի Բարեկամներու Յանձնաժողով»-ին՝ տեղի ունեցաւ Փարիզ:

Խորհրդային Հայաստանի «անաստուած» մայրաքաղաքին մէջ, կառավարութիւն, մտաւորականութիւն եւ ժողովուրդ, միացան փառաբանելու համար զորքը «վարդապետ»-ի մը, որ է՛ն առաջ Արուեստին նուիրուած մըն էր եւ ժողովրդական հոգւոյն արտայայտիչ մը: Փարիզի Հայութիւնը իր բոլոր հատուածներով ու բոլոր խաւերով խուռնեցաւ եկաւ համախմբուիլ, Ազգային Արուեստի սրբութեան շուրջ անխառն համերաշխութեամբ եւ աշնքան ջերմ որքան իմաստուն ոգևորութեամբ մը վառուած, մեր Մշակոյթին մէկ առաքեալն ու մէկ բազմերախտ վաստակաւորը մեծարել ձգտող վեհաշուք հանդէսի մը մէջ: Այս երեւոյթը գեղեցիկ էր, աշնքան պատուարներ գալն իրականացնող ժողովուրդին որքան անոր առարկայ եղող անձնաւորութեան: Եւ ան զարմանալի ոչինչ ունէր. Արուեստը վեր է բոլոր քաղաքական ու քնկերական վէճերէն, կուսակցական ու յարանուանական տարախոհութիւններէն: Ան մեծագոյն կապերէն մին է, որ՝ քաղաքակիրթ բարձր ազգերու մէջ՝ զազափարնեցող իրարմէ տարբեր բոլոր մարդիկը կը միացնէ, եւ հայ ժողովուրդը՝ իր բոլոր թերութիւններով հանդերձ՝ է՛ն առաջ քաղաքակիրթ տարր է, արուեստի ծնուցիչ ցեղ է, եւ ան՝ հակառակ

հանրային դործունէութեան այլ մարդերու մէջ իր հատուածական հակաճառութեանց յաճախ չափազանց կրքոտ ու բուռն ձեւ տալուն, միշտ միացած է եղեր իր յարգանքին մէջ — ինչքան ալ այդ յարգանքը շատ անգամ զուտ պղատոնական եղած ըլլայ — դէպ ի իր ազգային մշակոյթը, դէպ ի մանաւանդ իր Արուեստը, ուր ու եւ է քաղաքականութիւն չի մտնել ու պէտք չէ մտնէ, քանի որ ան՝ իր իսկական էութեամբ, իր ամենէն կարեւոր, ամենէն մնայուն արտադրութեանց մէջ, ցեղի մը հոգւոյն արտայայտութիւնն է եւ ոչ անոր այս կամ այն դասակարգին, կուսակցութեան կամ անհատին:

Կոմիտաս Վարդապետի կատարած գործին վրայ եւ մէկէ աւելի անգամներ արտայայտուած եմ զանազան թերթերու մէջ: Անտիխի մէջ իսկ է որ (1901, Յունիս—Յուլիս) գրած եմ իր մասին առաջին յօդուածս, որ եւ այդ մեծ Հայուն նուիրուած առաջին յօդուածը եղած է մեր մամուլին մէջ: Բայց այս վաթսուհամեակի հանդիսութեանց առթիւ կ'ուզեմ, ու նոյն իսկ պարտք կը համարեմ, անգամ մը եւս, այս թերթին մէջ՝ ուր տարիներ առաջ մեր ազգին վերեւ ծագող այդ մեծ ուժին աւետիսը տուի՝ մեկնարանել այն հրաշալի գերը զոր ան կատարեց մեր ազգային երաժշտութեան ու նոյն իսկ մեր ազգային կեանքին համար, եւ ոգել մէկ քանին այն բազմաթիւ ու թանկագին յիշատակներէն զոր ունիմ իրմէ:

✱

Իմ կեանքիս ամենէն հզօր, ամենէն անմոռանալի տպաւորութիւններէն մին կը մնայ միշտ ա՛յն զօր ունեցայ Կոմիտաս Վարդապետը առաջին անգամ տեսած ու լսած օրս: Իր անունը կարդացեր էի կովկասահայ թերթերու այն քանի մը տողերուն մէջ, ուր յիշատակուած էր այդ երիտասարդ վարդապետին երաժշտական ուսմանց շրջանը աւարտելէ յետոյ՝ Էջմիածին դառնալէ առաջ՝ Պերլինի մէջ սարքած մէկ արեւելեան համերգին եւ հայ եկեղեցական երաժշտութեան վերայ արտասանած գերմաներէն բանախօսութեան մասին, որոնք ուշադրութիւն գրաւեր էին զինք լսող գերման երաժշտագէտ հասարակութեան մէջ, ուրիշ բան չէի գիտեր իր մասին: Այդ լուրը կարգալէս տարի մը յետոյ, 1901ին, լսեցի որ Էջմիածնայ այդ միաբանը Փարիզ էր եկած քանի մը շաբաթ մնալու եւ ֆրանսական սոստանին երաժշտական շարժման վրայ մօտէն գաղափար կազմելու: Եկաւ ինծի ալցելութեան, ժամերով խօսեցաւ իր ծրագիրներուն վրայ, երգեց ժողովրդական զմայլելի երգեր, որոնց նմանը՝ այդ սրտաբուխ շեշտով ու այդ նուրբ արուեստով՝ երբեք չէի լսած, բացատրեց իր տեսութիւնները, սլարգեց իր արդէն իսկ ըրած գիտերը: Յայանութիւն մըն էր: Քիչ օր յետոյ, Ռիւ տը Վիլէնի մեր փոքրիկ մատուոն մէջ (այն ատեն զեռ ժան Կուժօն փողօցի մեր եկեղեցին չունէինք) լսեցի շարականներու եւ տաղերու իր վսեմ երգեցողութիւնը, որ աւելի եւս խորացուց զմայլանքս մեր ժողովրդի այդ հոյակապ ստեղծագործութեանց եւ գանոնք յայտնաբերող, գանոնք հարգատօրէն ու բարձրօրէն արտայայտող արուեստագէտին համար: Առաջին անգամ ըլլալով կը շօշափէի իսկական հայ զոյն ունեցող եւ մեծապէս գեղեցիկ երաժշտութիւն մը, եւ զիմացս կը տեսնէի արտակարգ անձնաւորութիւն մը որ յայտնապէս կոչուած էր մեր ազգային մշակոյթի մարդին մէջ խոշոր դեր մը կատարելու: Հրճուանքը զոր այդ յայտնութիւնն ինծի յայտնեց, կրնամ միայն բազմատել նոյնօրինակ ուրիշ մեծ հրճուանքի մը զոր զգացեր էի քանի մը տարի առաջ, 1898ին, Սուրբ Դաղարու վանքը, երբ հին ձեռագրի մը մէջ հանդիպեր էի «հայրեններու» (Քուշակեան տաղեր) քանի մը ճոխ շարքերու, որ իսկոյն զիս գրաւած ու յափշտակած

էին իբր նմուշներ բանաստեղծութեան մը որուն չափ հմայիչ, ինքնատիպ եւ հայադրոյժ ոչինչ կը յիշէի մեր հին ու նոր քերթութեան մէջ: Այդ խորագրած եւ շնորհալի, խիտ, ուժեղ ու փափուկ, ազնուական ու սրտաբուխ քնարերգութեան համապատասխանող երաժշտութիւն մըն էր, մեզի անձանօթ մնացած, որ ահա կը յայտնուէր ինծի այդ մոգական կրօնաւորին շնորհիւ: Հայրենի գեղեցկագիտութեան լքուած մոռցուած քօղարկուած աշխարհին մէկ ամենակարեւոր գաւառն էր որ երեւան կ'ելլէր այդ նախասահմանեալ Հայուն ձեռքով: Եւ զեռ իր ձեռնարկած աշխատանքին սկիզբն էր ան, ինչե՞ր կրնար տալ մեզի, եթէ լրջօրէն ըմբռնուէր, խրախուսէր, օժանդակուէր իր ճիղը: Եւ ի՞նչ անգուղական երգիչ, ի՞նչ հաղուազէպ արուեստագէտ՝ այդ հմտութեան, հետազօտութեան թափանցամիտ ու տքնաջան մարդուն մէջ: Անհուն զօրութիւն մը՝ մեր Մշակոյթին համար, օրհնութիւն մը մեր ազգին համար: Այդ տպաւորութեանց տակ էր որ գրեցի Անանիոսի յօդուածս, մին ամենէն խանդավառ յօդուածներէն զոր գրած ըլլամ կեանքիս մէջ (1): Եւ Կոմիտաս Վարդապետ, այն բազմազիմի ու մեծ գործովը զոր կատարեց այդ օրերէն մինչեւ իր աղետալի հիւանդութիւնը, լիովին ապացուցուց ինչքան իմ խանդավառութիւնս հիմնաւոր էր եւ արգարացի:

Ինչի՞ մէջ կը կայանայ զործը զոր Կոմիտաս Վարդապետ կատարեց:

1. Կոմիտասի առաջին ու կարեւորագոյն գերծը՝ հայ երաժշտական սճը վերագտած ըլլալն է:

Բոլոր արտադրութիւնները որ մեր նախնիքներէն մեզի հասած են — շէնքեր, բանաստեղծութիւն, արուեստի գանադան սուրկաներ, երգեր, մանրանկար, քանդակ, եւն — ցեղային գեղեցկագիտութեան կնիքը չունին. անոնցմէ ստուար մաս մը օտար ազդեցութեանց ծայրայեղ տիրապետութիւնը ցոյց կուտան իրենց մէջ, եւ կան որ զուտ օտար են, նոյնու-

(1) Տեսնել Դէմքեր, Ա. Կատար:

թեամբ փոխ առնուած , մեքենականորէն ընդօրինակուած : Պէտք էր զանազանել, պէտք էր ջոկել ինչ որ յատուկ է հայ հանճարին, հայ ճաշակին :

Այն որ ցեղային գեղեցկագիտութիւն կ'անուանենք, զարձեալ աւելի կամ նուազ խառնուրդ է, ու եւ է ազդի մէջ, օտար ու բնիկ տարրերու : Չէ եղած ու եւ է ազդ որ արուեստ մը իր բոլոր տարրերով միմիայն իր ուղեղէն ու սրտէն հանած ըլլայ : ամենէն ինքնատիպ «ազգային արուեստ»ները կազմուած են աւելի հին օտար արուեստներէ տարրեր առնելով : Բայց իրապէս «ազգային» արուեստ մը արտագրած են ա՛յն ցեղերը որ գիտցած են փոխառիկ տարրերը իրենց յատուկ ճաշակով կերպարանափոխել, իրենց սեփական սգւոյն համեմատ զանոնք զուգորդել, ու զանոնք միացնելով իրենցմէ իսկ ստեղծուած տարրերու, յառաջ բերել խառնուրդ մը, որ ինքնուրոյն բնոյթ ստացած է, իրենց ստեղծագործութիւնը եղած է եւ իրենց յատուկ գեղեցկագիտութիւնը կը ներկայացնէ :

Ունէի՞նք մենք ալ մեր ցեղային գեղեցկագիտութիւնը : Յիսուն տարի առաջ, այս հարցման ճշդ իսկ պատասխանը տուող գրեթէ չկար մեր մէջ : Ոմանք հարազատ հայկական կը նկատէին ամէն ինչ որ մեր նախահայրերէն մեզի հասած էր, եւ այդ բոլորը կը գտնէին գեղեցիկ, հոյակապ, անթերի, քանի որ Հայերէ արտագրուած ... առիկա շովինական մոլեռանդ կուրացումն էր : այլք մեր ունեցածին մէջ ամէն ինչ օտարին հետեւողութիւն կը նրկատէին եւ իրենց ցեղը անկարող կը կարծէին ինքնատիպ արուեստ մը եւ գրականութիւն մը ստեղծելու, աս ալ դարաւոր ստրկութեան յառաջ բերած ինքնարհամարհանքի մտայնութիւնն էր, որ անկողմնակալութեան, ճշմարտասիրութեան տեղ կ'առնուէր : Քննադատական առողջ, գիտակից, առարկայական աշխատանքը դեռ չէր կատարուած : Վերջին 30—40 տարուան ընթացքին է որ այդ աշխատանքը, զոր մեր ժողովրդի հին պատմութեան համար աւելի կանուխէն արդէն ձեռնարկողներ եղած էին, սկսաւ մեր արուեստին ու գրականութեան համար : Թօրամանեան առաջինը եղաւ Զանացող մեր հին ճարտարապետութեան մէջ որոշելու ինչ որ մեր ցեղին յատուկ է, եւ Սաշիդովսկի շարունակեց ու ընդլայնեց անոր ուրուագծած դործը : Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովսէփեան մեր մանրա-

նկարչութեան, քանդակագործութեան, օսկերչութեան եւ այլ արուեստներու համար նոյն քննական խոր ուսումնասիրութիւնը կատարեց : Շատեր նոյն ողուով աշխատեցան—ոմանք իբր հաւաքիչ, այլք իբր ուսումնասիրող,—

ՎՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Գահիրէ, 1912ին

մեր ժողովրդի ֆօլքլօրական աշխատանքը արտագրութեանց նկատմամբ, աշխատանք որուն հիմը դրած էր արդէն Արսէնեան եւ զոր շարունակեցին Գարեգին Սրուանձեանց, Երուանդ Լալայեան, Մ. Աբեղեան, Ս. Կանայեան, Զիթունի եւ այլք : Ուրիշներ փորձեցին մեր հին բանաստեղծութեան ինչպէս եւ մեր ժողովրդական բանահիւստութեան մէջ ի վեր հանել ինչ որ ամենէն աւելի մեր ցեղին դործմը կը կրէ եւ մատնանիշ ընել այդ ինքնատիպ տարրին բնորոշ հոգեկան ու գեղեցկա-

գիտական գծերը: Այդ նոյն աշխատանքը մեր երաժշտութեան համար կատարեց, է՛ն առաջ, Կոմիտաս վարդապետը:

Ի ծնէ երաժիշտ, օժտուած խորունկ ու անվրէպ բնագրով մը, ան նպաստաւորուեցաւ նաեւ գիպուածէն որ զինք, բարեբաղդաբար, զրկեց Կովկաս՝ իր նախնական ու երկրորդական կրթութիւնն ստանալու եւ յետոյ Գերմանիա՝ երաժշտութեան բարձրագոյն մասնագիտական ուսումն առնելու: Գերմանացիք են որ նոր ժամանակներու մէջ ժողովրդական բանաստեղծութեան եւ երաժշտութեան, բովանդակ ֆոլքլորին, արժէքը ամենէն աւելի խորապէս բմբռնած են, ֆոլքլորական արտադրութեանց ուսումնասիրութեան մեթոտիկ ու մանրակրկիտ աշխատանքին առաջին օրինակները տուած են, եւ իրենց բանաստեղծներն ու երաժիշտները զիտցած են լայնօրէն օգտուիլ մարդկային խոր ու բնական ներշնչման ու ցեղային ինքնատպաւթեան այն անհուն գանձարանէն որ է ֆոլքլորը: Անոնք ազդած են Ռուսերուն վրայ, որ նոյն ուղղութիւնն ընդգրկած են: Այդ ուղղութիւնն անցած էր նաեւ Կովկաս: Արքեանի, Պոռ-եանցի, Ազադեանի, Գամառ-Քաթիպայի, Յովհաննիսեանի, Թումանեանի վէպերուն ու բանաստեղծութեանց մէջ ֆոլքլորը կը տիրէր: Արեւմտահայոց մտաւոր կեդրոն Պոլիսը աւելի լատին ազդեցութեան մշակոյթին ազդեցութեան տակ էր, ուրեմն եւ գրեթէ տարամերժօրէն ոստանական հմուտ արուեստի ու գրականութեան հետամուտ, իսկ ժողովրդական ու եկեղեցական երգերուն մէջ թրքահայութիւնը բիւզանդական-յոյն ու մանաւանդ թուրք ազդեցութեան ներքեւ կը պտնուէր: Ալիշանի աշուղական ոճով Նահապետի երգերը, եւ հին ժողովրդական լեզուով տաղերու հրատարակումը եղական ու կարճատեւ երեսոյթ մըն էին, ինչպէս և Սրբանձտեանցի սքանչելի եւ աւելի յարատեւ ու բազմատարր աշխատանքը՝ բացառիկ դէպք մըն էր այդ ժամանակաշրջանի թրքահայութեան մէջ (եւ Սրբանձտեանցի գործը աւելի խորապէս բմբռնուած ու զնահատուած է ուսանալոյցմէ քան թրքահայ մտաւորականութենէն, որ հայ նոր բանաստեղծութեան ու գրականութեան համար անոր կատարած գործէն բնաւ չէ օգտուած այդ շրջանին): Այսու հանդերձ, մեր երաժշտութեան համար, նոյն

իսկ Կովկասի մէջ, կատարուելիք դործին դեռ ոչ ոք ձեռք զարկած էր: Ռուսահայաստան լի էր հայ աշուղներով, եւ նոյն իսկ Կովկասի մայրաքաղաքը՝ թիֆլիս՝ իր աշուղներն ունէր դեռ: Բայց այդ աշուղները կ'երգէին երգեր իրենց նախորդներէն ժառանգուած կամ իրենցմէ ստեղծուած — ուր զուտ հայկականին հետ խառն ի խուռն կը հնչէին պարսկական, թրքական, վրացական, արաբական, քրդական եղանակներ: Կարա-Մուրզա սկսած էր իր կազմած խումբերուն երգել տալ, եւրոպական եղանակով «ազգային» երգերու հետ, հայ ժողովրդական երգեր ալ, բայց այդ ժողովրդական երգերը հայկական չէին յաճախ, այլ արեւելեան օտար երաժշտութիւններէ փոխառիկ կամ անոնց ազդեցութեամբ չափազանց ծանրաբեռն: Իբր ուսանող Պերլին երթալէ առաջ, Կոմիտաս վարդապետ, Գէորգեան ձեմարանի աշակերտ եղած միջոցին, արդէն տեսած էր, որոշ ու գրեթէ ամբողջ, գործը որ կար կատարելու, եւ սկսած էր անոր պատրաստուիլ: Ուսումնասիրած էր արեւելեան երաժշտութիւնները եւ ուսական Հայաստանի զիւղերը պտրտելով փնտռած ու հաւաքած էր հայ ժողովրդական երգերուն մէջ անոնք որ օտար ոճերէն տարբեր ոճ մը, գնացք մը, նըկարագիր մը ունէին, անոնց երգուելու ձեւն իսկ -- հայ շինականին սրտին, ճաշակին, կուկորդին յատուկ, նկատած եւ սքանչելի կերպով իւրացուցած էր: Եւ այդ գործը կատարելու համար իրեն մեծապէս օգնած էր նաեւ իր կրօնաւորի, «Սուրբ Էջմիածնայ միաբան»ի հանդամանքը, — ինչպէս ինքն իսկ օր մը կ'ըսէր ինծի, ամենէն նախնական զիւղերուն մէջ, ուր նահապետական խիստ բարքեր դեռ կը տիրէին, ան ամենքէն ընդունուած էր իբր «Աստուծոյ մարդ», եւ ամենքը անտրտունջ և յօժարակամ իր հետաքրքրութեանը զոհացում տուած էին, աղբիւրին մօտիկ, կամ վիճակի տօնին, աղջիկները իրեն համար երգած էին, ի հարկին կրկնելով, իրենց է՛ն ազուտ երգերը, հարսնիքի բազմատարր ու նկարագրեղ հանդիսութեանց ընթացքին, հարսնքսրերը իրեն երգած էին այն բոլոր երգերը զոր կ'երգէին հարսը հազուեցնելու ատեն կամ այդ մեծ հանդիսութեանց այլ կարեւոր վայրկեաններուն, — ինչ որ աշխարհիկ ֆոլքլորապէս մը կամ փրոֆեսորի մը համար պիտի չընէին՝ այդ օրերուն: Հայ հարազատ երգե-

բու էական յատկանիշները գտնելէ յետոյ, Կոմիտաս վարդապետ աշխատած էր այդ գիւտը մեր եկեղեցական երաժշտութեան կիրարկելու անոր մէջ եւս անջատել ինչ որ հայկական է՝ օտար բաղմադիմի ազդեցութիւններէն որ անոր բնիկ դէմքը կ'եղծանէին (Պոլիս՝ բիւզանդական ու թրքական ազդեցութիւններ, Կովկաս՝ պարսկական ու մասամբ նաեւ թրքական ու ռուսական)։ Ատոր համար, Էջմիածնայ եւ կովկասեան հայաստանի այլ վանքերու ձերունի եկեղեցականներու գիտցած հին (եւ յաճախ՝ լքուած, անտեսուած, քամահրուած) եղանակները ուղած էր լսել եւ ուշադրութեամբ նօթագրած էր ինչ որ անոնց մէջ գտած էր շահեկան եւ ինքնատիպ, դացած էր յետ ընկած գիւղեր, տղէտ քահանաներու երգել տուած էր եկեղեցական երգեր ինչպէս աւանդաբար կ'երգէին, եւ իրեն միշտ գլխաւոր առաջնորդ ունենալով հայ ժողովրդական հարազատ երգին բնորոշ ոճը, ջոկած ու մէջտեղ հանած էր ինչ որ հայկական է իրապէս։ Այս դործն ամբողջ արդէն իսկ իր գլխաւոր գծերուն մէջ կատարել սկսելէ ետքն է որ ան դացած էր Պերլին՝ Մանթաշեանի ծախքով՝ հիմնովին սորվելու եւրոպական բաղմաձայն երաժշտական գիտութիւնը իր բարդութիւններով ու նրբութիւններով ինչպէս եւ համաշխարհային երաժշտութեան պատմութիւնն ու իմաստասիրութիւնն սկսանելու։ Այդ սկսուած գործը աւելի հզօրացէս կատարել կարենալու միջոցներն է որ վատակած է Պերլինի մէջ, — եւ իր արձակուրդներուն արդէն էջմիածին գտնալով՝ ան կը շարունակէր իր հայրենի հողին վրայ ժողովուրդին մէջ իր հետախուզական պատշտները, իր հաւաքումներն ու տեղւոյն վրայ ուսումնասիրութիւնները։ Պերլին իր մէջ պատրաստած է մանաւանդ դաշնակողը, հայ երգը մերօրեայ բաղմաձայն երաժշտութեամբ ճոխացնողը, նաեւ՝ խումբ կազմելու եւ վարելու արուեստին հմուտ վարպետը, եւ հայ ժողովրդական ու եկեղեցական երգերու կազմին եւ հայ երաժշտութեան պատմութեան գիտական մեթոտով ուսումնասիրողը։ Ու դարմանալի չէ որ իր դործն այդ ձեւով տեսնող եւ անոր այդ կերպով պատրաստուած այդպիսի մարդ մը, երբ իր ուսումը աւարտելէ յետոյ հայ երաժշտութեան վրայ բանախօսութիւն մը բրած է Պերլինի մէջ, զինք ունկնդրող երաժշտադէտ կամ երաժշտապէր հասարակութիւնը սիրուն անակնկալի մը հաճոյքն զգացած

է՝ անոր մէջ գտնելով մէկը որ Գերմանիայէն սորված էր եւրոպական երաժշտութեան զաղտնիքները եւ երաժշտագիտութեան մեթոտները, բայց որ իր կարգին կարող կը հանդիսանար գերման ընտրանիին յայտնաբերել հին ազգի մը անծանօթ մնացած երաժշտական գեղեցիկ եւ ինքնատիպ արուեստը։

Այնուհետեւ, իր մեծ ծրագրին դործագրութեան բոլոր մտաւոր միջոցներուն տիրացած, Կոմիտաս գիտակից վարպետի մը հեղինակութեամբ տարիներով շարունակեց այն գործը զոր սկսած էր Գէորգեան Ճեմարանի աշակերտութեան օրերէն։

2. Կոմիտաս վարդապետ եղաւ առաջին հարազատ հայտգոյն դաշնակողը հայ երգին, եւ ատիկա իր կատարած գործին երկրորդ կարեւոր կէտն է։

Յայտնի է որ Հայը բաղմաձայն երաժշտութիւն չէ ունեցած երբեք, — ինչ որ Յոյնը՝ օրինակի համար՝ շատ հին ժամանակներէ սկսեալ յղացած ու գործադրած է։ ԺԹ. դարուն է որ օտար մեծ քաղաքներու մէջ հաստատուած զաղթական Հայեր եւրոպական մրշակոյթի հետ շփուելով բաղմաձայն երաժշտութեան ճաշակն ստացած են, երգելով ու նուագելով եւրոպական կտորներ (կամ հայերէն երգեր եւրոպական կամ եւրոպաձեւ եղանակներով)։ Չուհանձնան իր թրքական օփերէթներուն հետ յօրինած է եւ օփերա մը՝ Թոմաս Թէրգեանի Արշակ Բ. Թատերախօղին վրայ (գրուած խաւերէն եւ հայերէն), շարադրած է նաեւ եղանակներ քանի մը հայ ազգասիրական բանաստեղծութեանց համար (կը կարծուի թէ Պէշիկթաշեանի «Ո՛հ ինչ անուշ»ին եւ Նարայէյի «Եւ առաջին» ըզհայրենեաց. առաջին քան»ին եղանակները իրեն են)։ Բայց Չուհանձնանի այդ կտորներուն երաժշտութիւնը Հայու մը ձեւքով յօրինուած եւրոպական արուեստ են, ուր ոչինչ կայ հայ գոյն ունեցող, — մինչ իր թրքական օփերէթներուն մէջ արեւելեան մօթիքներ մերթ օրտագօրծուած են։ Կարա-Մուրզա առաջինը եղած է՝ «ազգային» երգերու հետ հայ ժողովրդովրդական երգեր ալ բաղմաձայն դաշնակելով իր կազմած խումբերուն երգել տուող բայց ան, ինչպէս ընտրել չէր գիտցած դուռ հայադրուած ժողովրդական երգերը, անոնց հարազատ դաշնակում տալու ո՛չ մտահոգութիւնը

և ոչ կարողութիւնը ունեցած է, դաշնակցած է եւրոպական (խալապական) ոճով: Եկեմալեան մեղի տուած է հայ բաղմամբայն երաժշտութեան առաջին լուրջ ստեղծագործութիւնը, այն է իր դաշնակցած հայկական պատարագը՝ եկեղեցական քանի մը տաղերու և շարականներու իր դաշնակցած հետ: Կոմիտաս վարդապետը, որ խոր յարգանքով կը գնահատէր Եկեմալեանի հմտութիւնն ու տաղանդը, կը նրկատէր սակայն թէ ան իր մօթիֆներն առած է անխաբի թէ՛ Եկեմալեանի հին եղանակներէ, որոնց շատերուն մէջ կայ հայկական գոյն, և թէ՛ Թաշնեանի ձայնագրած թրքա-բելզանդական ազդեցութեամբ եղանակներէն, եւ՝ աշակերտ ուսն երաժշտական դպրոցին, դաշնակցած է ուսն արուեստի սղաով ու ոճով: Արժանաւարտպէս «մեծագործ» կոչուած Գէորգ Դ. կաթողիկոսի նախաձեռնութիւնը՝ պոլսահայ նշանաւոր երաժշտապետ Թաշնեանը հրաւիրելու որ ձայնագրէ հայկական պատարագն ու եկեղեցական այլ երգերը, և խնամեալ հրատարակութեամբ մը դանոնք տպելու, Կոմիտաս վարդապետ իրը յղացում շատ գովելի կը գտնէր, բայց գործադրութեան մէջ պակասաւոր և նոյն իսկ փաստակար, քանի որ Պոլսոյ բելզանդական ու մանաւանդ թրքական ազդեցութեամբ խաթարուած եղանակներն էին որ աղայէտով՝ Մայր Աթոռի պաշտօնական հրատարակութեամբ՝ ամէն կողմ կը տարածուէին և աւելի հին, աւելի հարազատ, աւելի հայկական շէշտ ունեցող եղանակներուն անտեսուելուն, մոռցուելուն, կորչելուն պատճառ կրնային գառնալ: Կոմիտաս վարդապետ առաջինն է որ ուզեց և յաջողեցաւ հայ եկեղեցական ու ժողովրդական երգը դաշնակցել հայ ոճով: Ասոր շնորհաւ անմիջապէս Գերմանիայէն Կովկաս դարձին. առաջին համերգը զոր տուած էր Թիֆլիս, այն տպաւորութիւնը ձգած էր (ինչպէս տեսանք լրագրաց մէջ երեւցած յօդուածներէն) որ հայ երգերը ծայրայեղօրէն բարդ, չափազանց զերմանական (Պախեան և Վակներեան) բազմաձայնութեամբ դաշնակցուած էին, այնպէս որ բուն մեղեդին մերթ կը խեղդուէր այդ բազմաձայնական կոճոտոց ցանցին մէջ: Այդ ծայրայեղութիւնը ան թօթափեց իր Փարիզ անցուցած տարուան ընթացքին, շրջման մէջ մտնելով — Բարբառեան ընտանիքին միջոցով, որ զինք պաշտօնեց անքան սիրա-

լիր բարեկամութեամբ և սրտագին աջակցութեամբ, — Քրանսական լաւագոյն երաժիշտներու և երաժշտագէտներու միջավայրի մը հետ: Իր դաշնակցած երգերը, ինչպէս կը գտնենք Հայ Բնարին, Լայփցիկ հրատարակուած երկու տետրերուն և իրմէ մեղի հասած անտիպ ձեռագիրներուն մէջ, ինչպէս և իր պատարագին մէջ զոր լսած ենք մէկէ աւելի անգամներ, ունին դաշնակցած մը, որ, մերթ նորէն բաւական բարդ (Պախի արուեստին ձգտող), բայց աւելի յաճախ պարզ է ու բնական, ու միշտ բուն եղանակէն իսկ կը ծնի, անոր արտաշնչումը, անոր հարազատ միջնորդար կը կազմէ, և ոչ միայն եղանակը չի ճշներ, չ'եղծաներ, այլ գայն կը շէշտէ, դուրս կը ցատքեցնէ, կը զօրացնէ: Ասոր համար է որ իր դաշնակցութեամբ անքան սիրելի և խանդավառիչ են Հայոց համար, և իրենց նորութեամբ, ինքնաապագութեամբ՝ այնքան հրապուրիչ օտարներուն համար (1):

(1) Կոմիտասի առաջին երգատետրէն, Հայ Քնարէն, առաջ՝ յոյս տեսած են Փարիզի մէջ Լեոն Եղիազարեանի և Տ. Պոյանեանի կողմէ հրատարակուած երկու հաւաքածուներ «հայ ժողովրդական երգերու»: Եղիազարեան քեմոքի գեղեցիկ ձայն ունեցող երգիչ մըն էր, որ հեռու էր երաժշտագէտ ըլլալէ և նշմարիտ հայ շինական երաժշտութեան վրայ գաղափար չուներ. իր հաւաքածուին մէջ գրած է Ծիծեռնակի, Արի իմ Սոխակի, Մայր Արաքսի պէս «ազգային» երգեր որոնց եղանակը ոչինչ ունի ժողովրդական, ոչ ալ ունի չափով հայկական: Դաշնակցութեամբ յաջողած է շարադրել տալ Ռէյերի, Վենսան տ'Էնտի պէս փրանսացի մեծանուն երաժիշտներու, որոնց յօրինած ընկերացումը այնքան երոպական է որքան եղանակներն իսկ: Պոյանեան որ պատիքօքի ձայնով երգիչ մըն էր, Պաքուսի մէջ քրքաւայ գաղթականներէ իր լսած երգերը ձայնագրած էր, և իր տետրը աւելի իրաւունք ուներ «հայ ժող. երգերու հաւաքածու» կոչուելու, որովհետեւ անոր մէջ «Գաղէֆ տետէֆ ո՛վ է կերեք»ի Հարրբանի պէս իսկապէս ժողովրդական հայ երգեր կային. ընկերացումը գրած էր Վենսան տ'Էնտի աշակերտներէն մին, Սէրիէֆ, բաւական պարզ և եղանակներուն մօտիկ. բայց այդ տետրն ալ, քէն արժէք ոչ գուրկի՝ իբր ճիշդ մամբուն մէջ առաջին փորձ, հեռու էր ու-

3. Կոմիտաս Վարդապետ հայ երաժշտական ֆուլքլորի, նոյն իսկ արեւելեան ֆուլքլորի, բանասէր-հաւաքիչ մըն ալ եղած է, բաց ի նոր հայ երաժշտութեան մը ռահվիրայի իր մեծ գերէն: Հարիւրաւոր հայ ժողովրդական եղանակներ՝ իրենց խօսքերով՝ հաւաքած ու ձայնագրած է, եւ ասոր համար Կովկասի հայ գիւղացւոց եւ Կովկաս գաղթած թրքահայոց մէջ երկար աշխատած է. գտած է նաեւ, ինչպէս ըսի արդէն, հայ եկեղեցական հին եղանակներ, հաւաքած է վերջապէս քուրդ եւ թուրք եղանակներ:

Դժբաղդարար իր հաւաքածներէն շատ քիչը կրցած է հրատարակել, անոնք միայն որ իր լոյս ընծայած երեք տետրերուն մէջ կը գտնուին կամ զոր այս կամ այն թերթին կամ տարեգրքին մէջ հրատարակած է. խումբ մը հին Ակնայ երգեր տպած է (առանց դաշնակումի) Ճանիկեանի «Հնութիւնք Ակնայ» գրքին իբր յաւելում: Իր հաւաքած հայ ժող. երգերէն հարիւր հատին խօսքերը (ու միայն խօսքերը) հրատարակած է Էջմիածին, երկու գրքոյկի մէջ, Մ. Արեղեանի աշխատակցութեամբ: Աստուծոյ կան նաեւ որոշ թուով (եղանակ, խօսք եւ դաշնակում միասին) որ 1906ի Փարիզի մեծ համերգին համար իր բազմագրել տուած տետրերուն մէջ պահպանուած են, կամ զոր ինքն իսկ ձեռքովը օրինակած եւ յանձնած է բարեկամներու կամ աշակերտներու, — եւ ասոնց մէկ մասը վերջին 6—7 տարուան ընթացքին հրատարակուեցան «Կոմիտաս Վարդապետի Բարեկամներու Յանձնաժողով»ին խնամքով:

Հանդուցեալ Փիէր Օպրի, Ֆրանսոցի երաժշտագէտը, որ մեծապէս կը գնահատէր Կոմիտասի զործը, այս վերջնոյն Փարիզ գտնուած միջոցին՝ առաջարկեց իր ծախքով տպագրել՝ իբր գիտական հրատարակութիւն՝ անոր հաւաքած ժողովրդական երգերէն հարիւր հատին հայերէն ընագիրը (Ֆրանսերէն թարգմանութեամբ հանդերձ) եւ եղանակը՝

նենալէ այն կատարելութիւնը զոր Կոմիտաս դրաւ իր գործին մէջ: Պոյանեանի հաւաքած երգերուն մէջ կային նաեւ որ գուտ ժողովրդական չէին, եւ իր ընտրած վարիանքները լաւագոյնները չէին, ձայնագրումը՝ ոչ անքերի, դաշնակումը՝ պարզ բայց դարձեալ եւրոպական:

առանց դաշնակման, Կոմիտասի կողմէ հայ ժողովրդական երաժշտութեան վրայ ընդարձակ քննական ուսումնասիրութեան մը հետ: Կոմիտաս հաւանեցաւ, որոշեց Օպրին տալ հարիւր հայ ժողովրդական երգեր (անոնք որոնց խօսքերը հրատարակուած են «Հագար ու մի խաղ»ի երկու գրքոյկներուն մէջ) եւ սկսաւ գրել իր ուսումնասիրութիւնը, իսկ ես փութացի թարգմանել երգերը եւ ուսումնասիրութենէն ինչ որ արդէն պատրաստ էր: Բայց Օպրի, որ այդ ծրագիրը յղացած էր իբր հրատարակիչ եւ ոչ իբր մեկենաս, պայման դրաւ վաճառուած օրինակներուն վրայ 50 0/0 հեղինակի իրաւունք տալ Վարդապետին՝ տպագրութեան ծախքը հանելէ յետոյ: Կոմիտաս բարկացաւ, Օպրի պայմանները վաշխառուական գտաւ եւ մերժեց: Անարդար էր Կոմիտաս, Օպրի կ'առաջարկէր ինչ որ ուէ է éditeur պիտի առաջարկէր: Դժուար է սակայն մեղադրել զինք, իր նիւթական կացութիւնը հեռու էր փայլուն ըլլալէ, եւ տարիներ յետոյ իր ձեռքը հասնելիք գումար մը (այն ալ ըստ իրեն շատ կըրճատուած) իրեն անշահեկան կ'երեւար, Օպրի գէթ՝ ավանս մ'ընելու տրամադրութիւն ալ չցուցուց, որով ծրագիրը ջուրն ինկաւ, բոլոր ջանքերը զոր թափեցի Կոմիտասը համոզելու համար որ չմերժէր այդ առաջարկը, ապարդիւն մնացին, յամառեցաւ իր մերժումին մէջ, եւ այդ գործը, որ Կոմիտասի հակառակ աշխատութիւններէն մին էր, մնաց անտպ: Միայն թէ Օպրի ատով պատճառ եղաւ որ Կոմիտաս գրէր այդ թանկագին ուսումնասիրութիւնը (որուն վերջին գլուխները յետոյ շարադրեց թէ ոչ՝ չեմ գիտեր): Այս ուսումնասիրութենէն մէկ գլուխ միայն հրատարակուած է Անախիտի մէջ, եւ անոր Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը Le Mercure Musicalի մէջ: Երբ Վարդապետին ձեռագիրներու ծրարները որ Պոլիս Պատրիարքարանը կը պահուէին, Չաւէն Պատրիարքի մօտ եղած դիմումի վրայ՝ Փարիզ Կոմիտասեան Յանձնաժողովին ղրկուեցան, եւ երբ Յանձնաժողովին անդամները՝ հաւաքուած լիակատար նստի մը մէջ որուն հրաւիրուած էր եւ Պ. Վարդան Սարգսեանը, կնքուած ծրարները բացին եւ անոնց մէջ գտնուող թղթերն աչքէ անցուցին, այդ ուսումնասիրութիւնը չգտան հոն, ինչպէս եւ չգտան այն շարք մը տետրակները

ուր Կոմիտաս իր ձեռքով մաքուր օրինակած էր քանի մը հարիւր ժողովրդական երգեր (խօսք ու եղանակ), տետրակներ զոր իր սաները մէկէ աւելի անգամ տեսած էին իր մօտ: Կային նաեւ ուրիշ պակասներ, սրտնց վրայ յետոյ պիտի խօսիմ: Ինչո՞ւ այդ պակասները՝ ծրարներուն մէջ, ոչ ոք գեռ կրցած է բացատրել. արդեօք իր ձեռագիրներուն մէկ մասը Էջմիածին՝ն ձգած էր կամ թիֆլիս, կամ Պոլիս՝ աշակերտներն, բարեկամներն: մօտ: Վերջերս մեծ ուրախութեամբ իմացանք որ Խ. Հայաստանի կառավարութեան ծախքով եւ Պ. Սպիրիտոն Մելիքեանի խնամքով ու բացատրական նօթերով ի մօտոյ պիտի հրատարակուին (թերեւս այս տողերը գրած ատենս հրատարակուած են արդէն) Կոմիտասի հաւաքած քանի մը հարիւր ժողովրդական երգերը, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ այդ ձեռագիր հաւաքածուները (կամ անոնց մէկ կրքեղանակ օրինակութիւնը) Կովկաս թողած էր Վարդապետը: Ինչքան ուրախ պիտի ըլլայինք եթէ ատոնց հետ Կովկաս մնացած ըլլար եւ այդ լոյս տեսնելիք հրատարակութեան մէջ երեւար նաեւ հայ շինական երաժշտութեան վրայ իր ուսումնասիրութիւնը՝ որուն վերջին գլուխները նուիրուած պիտի ըլլային այդ երաժշտութեան յատկանիշները ի վեր հանելու, անոր բնորոշ կանոնները բանաձեւելու, անոր ինքնայատուկ ոճին գիտական պարզաբանումն ընելու:

Կոմիտաս Վարդապետէն մենք լսած ենք նաեւ Փարիզ, եկեղեցւոյն մէջ, Տիրամայրը, Հաւիկը, Նարեկացւոյ Աչքն իմը եւ Ոսկն այն իջանէր տաղերը՝ մոգիչ եղանակներով, զոր ինք կ'երգէր թաշճեանի ձայնադրածէն աւարներ ձեւով, աւելի վեհ, պարզ ու գեղեցիկ. ինք կ'ըսէր թէ այդ եղանակները լսած է Էջմիածնայ ձերունի եկեղեցականներէ եւ կովկասեան Հայաստանի գիւղական քահանաներէ: Երեսօրէն գտնուած միջոցիս, Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նշանեան, որ Էջմիածին Կոմիտաս Վարդապետէն լսած ու սորված էր Ունիւնայի արարողութեան շարականները, գանոնք սորվեցուց Ս. Զակարայ տաճարի դպիրներուն եւ 1921ի Աւագ Հինգշաբթի օրը երգել տուաւ, ի ներկայութեան քաղաքին անդիւիացի Եպիսկոպոսին, Բարձր Գոմիսէրի ներկայացուցչին, կառավարչին եւ երեսունէ աւելի անդիւիացի եւ ուրիշ օտար ազգերէ անձնաւորութեանց եւ

հայ հաւատացեալներու խումն բազմութեան, հրաշալի քաղցրութեամբ ու վեհութեամբ եղանակներ էին, աւելի գեղեցիկ ու մաքուր քան մեր Պոլիս լսածները, որ աղուոր են, անուշ, բայց թրքական մեղկութեամբ տոգորուած: Այդ բոլորը զրի տոնուած կը յուսայինք գտնել իր թղթերու ծրարներուն մէջ, բայց չգտանք: Երանի՜ թէ Կովկասի մէջ իր այդ ձեռագիրներն ալ մէջտեղ ելլէին: Բայց դէթ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նշանեան, ինչպէս եւ Շահ-Մուրատեան, որ իր հօյակապ ձայնով ու հօր երգեցողութեամբ ա'յնքան հեղ ա'յնքան գեղեցիկ կերպով երգած է Տիրամայրը, եւ որ ինք ալ, հայ երգին արուեստագէտ առաքեալ, աշխարհիս բոլոր մասերուն մէջ զնաց ճանչցնել ու սիրցնել մեր ազգային երաժշտութիւնը, զրի առնէին կամ երաժշտագէտի մը ձայնագրել տային այդ եղանակները զոր յիշողութեամբ միտք պահած են, որպէս զի անոնք չկորչին: Կոմիտասի սաներէն Պ. Վարդան Սարգսեան, յիշողութեամբ միտքը պահած ունի Վարդապետին երգած եկեղեցական ու ժողովրդական երգերէն ամբողջ խումը մը, զոր զրի առնելու է՝ եթէ արդէն իսկ չէ ըրած: Ատոնք բոլորն ալ, թէեւ յիշողութեամբ միայն պահպանուած, պէտք է հրատարակուին, որովհետեւ ատոնց մէջ մեծ գեղեցկութիւններ կան, որ պէտք չէ փճանաւ:

Կոմիտաս ոչ միայն գիտէր ընտրել հայ եղանակներու ամենէն հարազատները, բնորոշներն ու սիրունները, այլ եւ, կարեւոր, մերթ կը կոկէր գանոնք՝ ձայնագրելու առեւ. երգի մը ամէն մէկ փոփոխակը արդէն, քանի մը սերունդի հազար բերաններէն անցնելէ յետոյ, իր սկզբնական մաքուր ձեւին մէջ չէ որ մեղի կը հասնի. ատկից պատ, երգիչ կայ որ ճիշդ ու ամբողջ կ'երգէ, կայ որ պակասաւոր կամ խաթարուած, Կոմիտաս (ենթադրութիւն մըն է որ կ'ընեմ, ան այդ մասին իր գաղտնիքը ոչ մէկուն չէր յայտնէր) ոչինչ կ'աւելցնէր ապահովապէս, ոչինչ կը փոփոխէր, բայց հաւանօրէն կը վերցնէր ինչ որ աւելորդ յաւելում, բիծ, եղծում կը նկատէր. օրինակի համար Հապրըպանը ուրիշէն ձայնագրուած ալ լսած եմ, իր ձայնագրած եղանակը նոյնն է խորքին մէջ, բայց որոշ տարբերութիւն ունի, աւելի գեղեցիկ է: 1914ին երբ Փարիզ եկաւ ամսուան մը համար, խօսակցութեան մը մէջ անգամ մը հե-

տեւեայն բռաւ ինծի, «Պոլիս թուրք մատու-
րականներ եղան որ իմ կատարած դործովս
շատ հետաքրքրուեցան եւ փափաք յայտնե-
ցին որ նոյն աշխատանքը կատարեմ նաեւ
թուրք ժողովրդական երգերուն համար, եւ ի-
րօք կան անոնց մէջ որ գեղեցիկ են, եւ եթէ
ինչ ինչ մասեր հանեմ, որոշ կոկոմներ ընեմ,
շատ սիրուն բան դուրս կուգայ: Բայց չպիտի
ընեմ...»: Իր «չպիտի ընեմ»-ն ալ յատկանշա-
կան է, եւ այդ խօսքը կ'արժէր որ արձանա-
գրուէր ու մնար իրր յիշատակ մը մեր մեծ
հայրենակցին կեանքէն: Կոմիտաս ջերմ ազ-
գասէր էր՝ առանց ազգամուր ըլլալու, հետա-
քրքրուած էր Արեւելքի եւ Կովկասի շատ մը
ցեղերու երաժշտութեամբ, եթէ ջարդերը բա-
րոյական ահաւոր խրամատ մը բացած չըլ-
լային Հայուն ու թուրքին միջեւ, ան թուրք
եղանակներուն վրայ ալ որոշ չափով աշխա-
տիլ պիտի չմերժէր, բայց այդ բարի Հայը,
այդ ազնիւ մարդը իր ցեղը կոտորողներուն
երգին յղկիչն ու փրփրականտիսթը չէր կըր-
նար դառնալ: Ու մտածել որ այդ մարդուն
համար, ինչպէս էտիպ հանրմ, որ պատերազ-
մի առեն տեղի ունեցած դարհուրելի տեղահա-
նութեանց միջոցին գերուած հայ զմայելի ազ-
ջիկներ թրքացնելու համար գիւտին աշխա-
տանք մը կատարած է, Ամերիկա եւ ալլուր իր
բանախօսութեանց մէջ ըսած էր թէ ան ցեղով
թուրք մըն է, որ քրիստոնեայ դարձած եւ
կղերական եղած է, բայց թէ իր երգած երգե-
րուն երաժշտութիւնն ու արուեստը թրքական
են...:

Կոմիտաս Վարդապետի հաւաքած եկեղե-
ցական տաղերուն, ժողովրդական երգերուն ու
պարի եղանակներուն մէջ աճէն ինչ զուտ
հայկական է: Մասնագէտներ միայն կրնան,
մանրակրկիտ հետազոտութիւններէ յետոյ,
այս հարցման վճռական պատասխանը տալ: Պ.
Ն. Ալիքսանեան, այն լուրջ ու շահեկան ու-
սումնասիրութեան մէջ որ Անահիտի բնթեր-
ցողներէն մեծապէս գնահատուեցաւ, Կոմի-
տասի ժողովրդական երգերուն մեծագոյն մա-
սին հարազատ դրոշմը եւ ցեղային լիալիր ինք-
նատպօթիւնը հաստատելով եւ մեկնաբանե-
լով հանդերձ, անոնցմէ ոմանց թրքական ինչ
ինչ եղանակներու մօտիկութիւնը եւ պարի ե-
ղանակներուն մէջ պարսկական որոշ ազդեցու-
թեան գոյութիւնը կը տեսնէր: Ինչքան ալ ան-
ժանօթ ըլլամ երաժշտական գիտութեան, պի-
տի բռն — որովհետեւ նոյն բանն է բանաս-

տեղծութեան ալ համար, — թէ դժուար է սպա-
սել, երբ խնդիրը ցեղի մը վրայ է որ շարե-
րով անմիջական ու մշտական շփում ունե-
ցեր է օտար հօրը ու տիրապետող ցեղերու
հետ, որ իր գեղեցկագիտական նոյն իսկ հա-
րազատ արտադրութեանց դէմ մէկ մասին
մէջ օտար ազդեցութեան որոշ բաժին մը
սպրդած չմնայ: Ինծի կը թուի սակայն որ
Կոմիտասը ընտրած ու հաւաքած եղանակնե-
րը ոչ միայն թրքական եւ ալլ արեւելեան
երաժշտութիւններէն էապէս տարբեր պէտք
է ըլլան ընդհանրապէս, այլ եւ նոյն իսկ եթէ
այդ եղանակներուն մէջ կան քանի մը հատ-
ուր օտար ազդեցութիւն կը նշմարուի, առի-
կա մասնական է եւ հայ տարբերու հետ
խառնուած, անոնցմէ տիրապետուած, — ինչպէս
է նաեւ՝ մերթ՝ Գուշակեան հայրեններու
աշխարհն խորապէս հայկական բանաստեղ-
ծութիւնը:

4. Կոմիտաս արտակարգ երգիչ էր, հայ
երգին մեր օրով մեծագոյն արտայայտիչը:
Անոնց համար որ զինքը չեն լսած, ու եւ
նկարագրութիւն գաղափար չի կրնար տալ ա-
նոր երգեցողական հանճարին վրայ:

Ծնած ծոցը Քէօթահայի նուրբ հայ գա-
ղութին, որմէ ելած են հաշակաւոր յախճա-
պակիներուն արուեստագէտ յօրինողները,
զաւակ հօր մը սրու նախնիքները մեր հա-
զոյն զուսաններուն բնավայրէն, Գողթան գա-
ւառէն, գաղթեր են հոս (ըստ իր ինքնակեն-
սագրութեան), հայրն ու մայրը ձայնեղ եր-
գիչներ եղած ու իրենց նախահայրերուն մէջ
երգիչներ ունեցած, Կոմիտաս իր երգիչի
ձայնն ու ընազգը իր արիւնին մէջ իսկ ժա-
ռանգած էր: Դեռահաս պատանի, Էջմիածին
զրկուած, ան Գէորգ Գ. հակայ ալուր կաթո-
ղիկոսը կը լացնէ եղեր իր երգեցողութեամբ:
Ժողովրդական երգերը ան կ'երգէր հայ գիւ-
ղացիի մը պէս. պարզ, վճիռ, խոր, սրտա-
բուխ, արեւելեան քնքուշ, կակուղ, թաւաշին
կոկորդի խաղերով եւ այնպիսի հօր զգացու-
մով մը. ձայնի այնպիսի դաշն ելուէջներով,
քաղցր նուազումներով կամ թարմ ու վառ
սլացքներով, որ բոլոր հայ գիւղացիներուն
հոգին՝ կարծես միացած իր կոկորդին մէջ՝
Գիւղին բանաստեղծութիւնը կ'երգէր իր
թաւ, անուշ, ճկուն, թրթռուն պտուիթօնի ձայ-
նովը, — սր վերջերը, տարիներով զայն չա-

բաշար գործածած ըլլալուն համար, քիչ մը խոստում էր, բայց իր էական յատկութիւնները պահած: Իսկ ի՞նչպէս արտայայտել վսեմութիւնն իր երգեցողութեան, երբ կրօնական տաղեր կամ շարականներ կ'երգէր: Բարեկամական շրջանակի մէջ կատակասէր, տղու պէս զուարթ, միմոսութիւններ ընող աղջիկ մըն էր իր ընկերը, զոր կարճատես զիտողները եւ գինք մօտէն չճանչցողները սկեպտիկ մը կը կարծէին, հաւատացեալ մըն էր, իր հոգիին մէջ միատիկ խորութիւն մը կար, ճաճարին մէջ, երբ՝ խորանին զիմացը, դասին մէջտեղը կ'երգէր ան՝ իր սեւասքօղ վեղարին տակ գլուխը թաքուն, խկապէս ինքզինքը Աստուծոյ հետ միմակ կը զգար, աշխարհ անհետացած, եւ ինք դարձած Արարչին մէկ սերովբէն, անոր դահոյքին առջեւ տիեզերքի գեղեցկութիւնը փառաբանող կամ մարգկութեան աղերսանքները, երազները, տրտունջները Անոր թարգմանող. օ՛հ, իր Տիրամայրը, իր Տէր ողորմեա՛ն, իր Ի վերին երուսաղէմը, ի՞նչ ազնուական քաղցրութիւն, ի՞նչ անհուն խորութիւն ողբի, իր Հաւի՛լը, Աչքն ծովը, Սայլն այլը, աստուածային էջեր մեր հին քերթութեան՝ աստուածային երաժշտութեամբ մը լուսաւորում, Աստուծոյ ուղղակի ներշնչում երգիչէ մը հոգեղայտ լուսած... Գեղարուեստական շատ քիչ զգայութիւն կը յիշեմ կրած ըլլալ կեանքիս մէջ — ուր սակայն շատ մեծ արուեստագէտներ լսած ըլլալու բաղդն ունեցած եմ — այնքան բարձրօրէն յուզիչ որքան աղջիկ միտակ տաղերու կոմիտասեան երգեցողութեան պահուն զգացում հոգեկան անհուն ու ցաւազինորէն երանալէս սարսուռը: Անհնար էր շարտառելը: Եւ ես Փարիզի եկեղեցոյն մէջ տեսեր եմ նոյն իսկ Մանթաշեանի, Համբարձում Միլիքեանի պէս զրական մտքով ու հուժկու կազմով մարդիկ որ զայն լսելու ատեն կուլային:

Ան միշտ հաւասար չէր ինքզինքին՝ իբր երգիչ: Ինքիւրմէ վար էր, ուրիշ էր, այն օրերը երբ յանկարծ իր եւրոպական կրթութիւնը կը յիշէր, օփերաներու երգեցողութիւնը միտքը կուգար, ու ձայնը կուրծքէն հանելով եւ ուռնցնելով՝ կը գոար, ինչպէս թատերաբեմի մը վրայ, շահեկան էր նորէն, ու հօօր, բայց աղջիկ օրերու Կոմիտասը համեմատութեան չէր մտնէր բուն Կոմիտաս երգչին

հետ, երբ Եւրոպան եւ իր երաժշտութիւնը մոռնալով, զուտ Արեւելքի ու Հայ կը մնար, ու կ'երգէր մեղմ, զլիաւորապէս կսկորդովը, ամբողջ քաղցրութիւն, ամբողջ հմայք ու սիրտ:

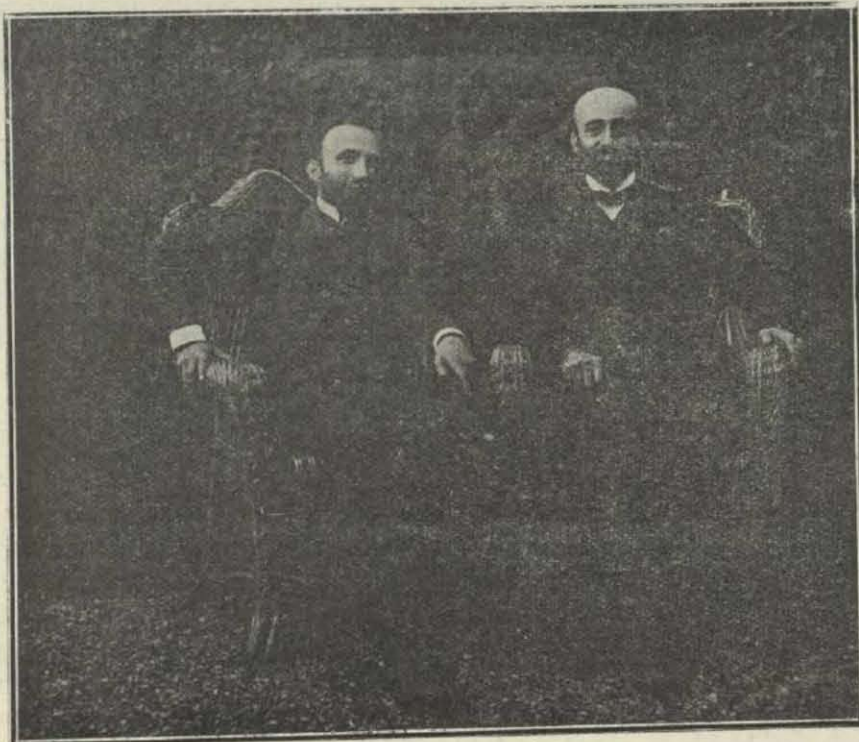
Օր մը, տանս մէջ, գինքը հրաւիրեր էի նախաճաշի՝ քանի մը եւրոպացի ու հայ բարեկամներու հետ, որոնց մէջ կային Անտրէոթի իտալացի տաղանդաւոր արձանագործը եւ մեր Տիրան Ալեքսանեանը: Կոմիտաս երգեց ի մէջ ալոց «Արի արի քե մատաղ» կալի երգը, անմասն կատարելութեամբ: Անտրէոթի ինքիւրմէն ելած էր, «Դուք Հայերդ, կը գոչէր, այսպիսի երաժշտութիւն ունիք եւ մայրաքաղաքէ մայրաքաղաք չէ՛ք երթար ամբողջ մարդկութեան զայն յայտնելու...»: — «Ես այս երգը բաղմաճայն դաշնակած եմ, ըսաւ Կոմիտաս, եթէ զայն խումբէ մը իմանաք, աւելի խոր տպաւորութիւն կը կրէք»: — «Ո՛չ, ըսաւ Անտրէոթի, պէտք չկայ ոչ դաշնակումի, ոչ խումբի, կը բաւէ որ դուք միմակ բեմ ելլէք եւ աղջիկ հրաշալի երգը ձեր այդ հրաշալի կերպովը երգէք»: Իսկ Ալեքսանեան օր մը յետոյ կ'ըսէր ինձի. «Աշխարհի առաջին երգիչն է այս մարդը. այս տեսակ երգիչ ես դեռ չեմ լսած, կենդանի նուագարան մըն է»: Եւ արդարեւ, Կոմիտաս, երգած ատեն՝ բերանը որոշ ձեւով մը՝ քիչ մը ծուռ՝ կէս կը բանար, եւ երգին ելեւէջներուն համեմատ բերնին բացումը կը լայնցնէր կամ նեղցնէր: Իսկապէս՝ Փառքալի «մտածող եղէպ»ն էր ան, ճոխացած, — մտածող, զգացող, երգող եղէպ:

5. Կոմիտաս եղաւ հայ երաժշտութեան մեծ փրփրական տիպի, առաքելը՝ օտարներուն մօտ եւ Հայոց իսկ համար: Պերլին, թիֆլիս, Փարիզ, Ժընէվ, Լոզան, Ջիւրիխ, Պոլիս, Իզմիր, Գահիրէ, Ալեքսանդրիա, Ֆիլիպէ, ան առաջին անգամ օտար ազգերու ճանչցուց հայ երգը ու յաղթանակներ տանիլ տուաւ անոր: Փարիզի իր մեծ համերգը 1906ին, ուր ինքն իսկ առաջին անգամ իր բազմալար տաղանդին ամբողջ մեծութեամբն ու ընդարձակութեամբը յայտնուեցաւ աշխարհի, պատմական իրիկուն մըն էր հայ մշակոյթին համար, Փարիզի երաժշտական թերթերը խանդավառ ներբողներով գնահատեցին հայ երգը եւ անոր մեծ ներկայացու-

ցիչը, հոս կ'արտատպեմ հարուած մը այն նշանաւոր էջին զոր Լուի Լալուա, Ֆրանսայի ամենէն հմուտ ու նրբաճաշակ երաժշտադէտներէն մին, Փարիզի Մեծ Օփերայի Վարչութեան ընդհանուր քարտուղարը, Le Mercure Musical-ի մէջ այդ համերգին նուիրեց.

«Մեր նախորդ թիւին մէջ հրատարակուած հայկական եղանակները եւ Պ. Զ. ի պերճաբան ճառը այնքան բարձրօրէն արդէն ներ-

սէն կը բղխի եւ կը հոսի ինչպէս ջուր մը զով, թափանցիկ ու պայծառ: Արեւ կայ այդ երգերուն մէջ, բայց ոչ Արարիոյ եւ Պարսկաստանի անապատներուն հրատուր արևը, այլ սակեղօծ լոյս մը, համակ երկնային, որուն ջերմութիւնը փայփայանք մըն է սարերու սպիտակութեան, անտառներու կանանչին եւ քաղցրակարկաջ առուններու ցոլքերուն: Թերեւս չեն սխալիր անոնք որ եղեմի Գրախար Հայաստա-

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ, 1906ԻՆ,

Կարշ, Ատոմոսս Կէվրէկի ամաքանցիկն մէջ

բողը կ'ընեն հայ երաժշտութեան, որ ոչ ոք չափազանցութեան մեղադրանքը պիտի ընէ ինծի եթէ յայտարարեմ թէ այս համերգը յայտնութիւն մը եւ զմայլանք (émerveillement) մը եղաւ: Մեզմէ ոչ մէկը, կարծեմ, բաց ի շատ սակաւաթիւ իրադեկներէ, կրնար մտքէն անցընել գեղեցկութիւններն այդ արուեստին, որ իրապէս ոչ եւրոպական է եւ ոչ արեւելեան, այլ ունի նկարագիր մը՝ աշխարհիս մէկ հատիկ՝ շնորհալի քաղցրութեան, խորաթափանց յուզման եւ ազնուական գորովի: Փափուկ եւ սակայն որոշ ոլորումներով մեղեդիներ, ճապուկ ու կենդանի կշռութիւններ, երաժշտութիւն մը որ ամբողջովին սըր-

նի մէջ՝ Արարատ լեռան ոտքը՝ կը զեռեղեն: Որովհետեւ այդ երկիրը, որուն պատմութիւնը այնքան դժբաղդ է եղած, արդարեւ ընտրեալ աշխարհ մըն է, ուր բնութիւնը՝ յուսթի ու բարեացակամ՝ իր բարիքները կը շնորհէ մարդուն: Երկարատեւ հովուերգութիւն մը, խաղաղ, սիրուն, ժպտուն, — այդ պէտք էր ըլլար, այդ եղած է իրօք հայ գեղերու կեանքը, հակասակ այն բոլոր պատուհասներուն որ անոնց վրայէն անցած են: Մարդոց հոգին արժանի մնացած է այդ երջանիկ հոգին (1)՝ ան

(1) Մեր երգերուն հրաշալի բաղցրութեան մէջէն Պ. Լալուա մեր հայրենիքը կը տեսնէր՝

իր ինքնութեան խորքին մէջ՝ չահած է իր բնիկ մաքրութիւնը, իրերու բարութեան վրայ իր հաւատքը, լոյսի եւ կեանքի իր սէրը: Եւ պարզասրտութեան այդ թանկագին դանձր, զոր ո՛չ թուրքերը, ո՛չ Բելառուսները, ո՛չ ալ Ռուսները, աւելի եւս բարբարոս (2), կրցած են ո՛չ ըմբռնել ո՛չ յափշտակել, անեղծ փոխանցուած է մեզի այդ գեղապիծ երգերուն մէջ, որ գունաւառ ու անուշահոտ ծաղիկներ են: Ահա՛ երգեր, մերձագիծիկ ու հրաշքոտ՝ ինչպէս աշխարհի ամէն երկիրներուն մէջ, բայց գեղեցկութեան հանդէպ զօրովագին յուզմունքի մասնայատուկ երանգով մը: Աշխատանքի երգեր, ճոխ ոլորումներով երկարաձիգ կանչեր, որ եղած են մէկ լեռնէն միւսն արձագանդելու եւ աշխատանքի մղելու համար «եղ ջան»ը, բարեկամը, եղբայրը, գրեթէ սրտակիցը հայ երկրագործին: Ու դարձեալ՝ սղերգներ, ուր ազատօրէն կ'արտաձայնուի ամբողջ տրամաւթիւնը լքուած սիրոյն կամ պանդխտութեան, եւ որոնց մէջ ո՛չ մեղադրանք ո՛չ ընդմիջում կը խառնուի: Եկեղեցական երգերը, որ նոյնպէս ժողովրդական նկարագիր ունին, չեն ներկայացներ այն քիչ մը երկշոտ յարգանքը որ Գրիգորեան երգը կապուած կը պահէ միշտ՝ նոյն իսկ իր յոյսի ու վստահութեան բովանդակութեամբ: Ուսումնական եւ, սիրոյ խոյանքի մը մէջ, ահա կը յանձնէ իր բոլոր մտածումներն ու իր կեանքն ամբողջ՝ հոն կը զգանք թրթռալը հրաւրու ու միատիկ հաւատքի մը, որ առանց ճիգի կը հասնի յափշտակութեան կատարներուն, որոնց մեր Արեւմտաքին մէջ՝ սակաւաթիւ բնութեանքի միայն կրցած են բարձրանալ: Վերջապէս պարի եղանակները չունին մերիններուն գահավէժ դնացքը ոչ ալ կշռական կարծրութիւնները՝ մերթ ժանր ու կրօնաշունչ, մերթ մեղմ իրրեւ երգ մը սիրոյ, կամ թեթեւ՝ անմեղ հրճուանքով մը, անոնք միշտ խորապէս արտայայտական են, ճշմարիտ երաժշտութիւն ներգաշնակ ու ազատ գեղեցիկ մարմիններու... Սքանչելի՛ երկիր, ուր պարրա՛մենուն համար բնական լիզու մըն է, ուր իւրաքանչիւր ոք կրնայ անձնատուր ըլլալ աղ-

ուր իրիկնամուտի մը ներշնչման, եւ իր ամբողջ անձը ուրախութեան, վառի կամ տենչանքի կենդանի պատկեր մը դարձնել...: Հ. Կոմիտաս, որ քաջութիւնն ունեցաւ գալ վարել երգչախումբը եւ ինքն իսկ երգել եկեղեցական տաղեր մեր Stabat Materին համապատասխանող կառքին մէջ (Տիւրամայր), բարձրացաւ յուզմունքի ներուժութեան մը որ գրեթէ մինչեւ արցունք բերելու աստիճանին կը հասնէր, եւ հառարակութիւնը օվսախոն մը ըրաւ իրեն...: Հ. Կոմիտաս, որուն կը պատկանի պատուր այս եղանակները հաւաքած եւ անոնց գեղեցկութիւններն առաջին անգամ ըզգացած ըլլալու, յայտնուեցաւ նաեւ հնարամիտ ու փափուկ նուագաշարդար մը, որովհետեւ այդ եղանակներէն շատերուն միացուցած էր գաշնակի կամ խումբի համար գրուած ընկերացում մը, ուր ազգային «թօնալիթէ»ին ու գոյնին ամենամիջոց եւ ամենանուրբ զգացում մը երեւան կուգայ:»

Ժընէվ ու Լօզան, ուր իր հետն էի՝ ֆրանսերէն բանաստեղծեամբ մը հայ երաժշտութեան ու բանաստեղծութեան ու Կոմիտասի կատարած զործին վրայ բացատրութիւններ տալու եւ երգուելիք կտորներուն թարգմանութիւնն արտասանելու համար, ան ապշեցուց զուիցերիական հասարակութիւնը. Ժընէվի եւ Լօզանի թերթերը հիացական յօդուածներ հրատարակեցին «Կաղէթ տը Լօզան»ը, ընդարձակ ու խանդավառ յօդուածի մը մէջ կը գրէր. «Պ. 2. առաջագրած էր ցոյց տալ թէ իր երկիրը, զոր մեծ դժբաղդութիւններ համակրութեան արժանի կը կացուցանեն, համակրութեան արժանի էր մանաւանդ իբր քաղաքակրթական տարր մը: Ան իր նրապատակին հասաւ ու նոյն իսկ աւելի անդին անցաւ. դժուարութիւն չքաշեց ցոյց տալու թէ Հայերը իրենց պարտէզը մշակել գիտեն: Բայց անոնք որ բսած են թէ այդ պարտէզը ատենով Եդեմի դրախտը եղած է, եթէ գային այսօր գայդ կրկնել, այլ եւս բնաւ պատճառ պիտի չունենայի այդ մասին տարակուսելու: Երաժշտական տեսակէտով, ուրբաթ օրուան երեկոյթը յայտնութիւն մը եւ գիւթանք մը (enchantement) եղաւ: Հայ երաժշտութիւնը ոչ միայն մարդկային երաժշտութեան մէկ սրտ տարրն է, այլ եւ այնքան գեղեցիկ է ան որ կրնայ նախանձր

բնութենէն շատ աւելի շուայլօրէն նախատաւորուած քան ինչ որ է:

(2) Ռուսերուն՝ Թուրքերէն ու Քիւրտերէն աւելի բարբարոս նկատուիլը տարօրինակ է...

շարժել փարթամ Գերմանիային եւ խորխուրանաւորին, ան կրնայ մեղի համար առաջնորդ մը ու իտէալ մը հանգիստանալ:

«... Այդպիսի դործերու երաժշտական ընթերցումը բաւականաչափ որոշ զաղափար մը չի կրնար տալ անոնց մասին, պէտք է գանձնաբ լսել Հ. Կոմիտասի պէս արուեստագէտէ մը արտայայտուած, որ զանոնք կ'երգէ՝ դաշնակի վրայ ինքն իսկ իրեն ընկերանալով,

կային օրէնք կամ կշռական օրէնք: Իրենց միութիւնը, զգացման միութիւն մըն է: Ի՞նչ անփութութիւն «թօնալիթէ»ի ու «քառիւռ»ի հանդէպ:

«Հաճոյք մըն էր տեսնել այն հրճուանքը որով հասարակութիւնը կը հետեւէր այդ երգեցողութեանց քմահաճ թելին եւ սրտարուիս խանդավառութիւնը որով զանոնք կը ծափահարէր: Այդ երգերէն ամէն մէկը իր յատուկ գեղեց-

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, 1907ԻՆ, ԼՁՁԱՆ

Իր շուրջը՝ Ռուբեն Սեւակ, Գասպար Իփեկեան, Ա. Զ.

եւ երկու հայ ուսանողներ

մեր բազմաձայնական ճաշակին զոհացում տալու համար ու նաեւ ոգելու համար այն գործիական ընկերացումները զոր իրենց երկրին մէջ մերթ կուտան անոնց: Ի՞նչ դաս մեր երաժիշտներուն համար, զորքը այդ արուեստագէտին, զրեթէ անանուն, քանի որ աշխատել է աւելի իր երկրի արուեստին քան իր անձնական արուեստին համար եւ որուն ձայնով ամբողջ ցեղ մըն է որ կ'արտայայտուի:

«Բայց մանաւանդ ի՞նչ դաս գեղեցկութեան: Այն կտորները զոր երգեց, չեն կարգաւորուած իրենց ներշնչութենէն դուրս գրանուող գեղեցկագիտութեամբ մը (ներգաշնա-

կութիւնն ունէր: Եւ արդէն հայ արուեստին բնորոշ գծերէն մին այն է որ իր այլազանութիւնը կը հաւասարի իր գեղեցկութեան:

«Ահա թէ ի՞նչպիսի երգերով Հայերը կը լեցնեն իրենց կեանքն ու իրենց երգերը: Ահա թէ ինչե՞ր քաղած են այն բնութենէն ուր Աստուած զիրենք տեղաւորել է: Իսկ մե՞նք, ի՞նչ ենք քաղել այն բնութենէն որուն ծոցին մէջ կ'ապրինք...»:

Պոլսեցւոց ծանօթ կոմս Օսթրորօկը, որ հայասէր մը չէր, բայց լսած էր Կոմիտասի համերգները, պատերազմի առէն Փարիզեան թերթի մը իր տուած մէկ յօդուածաւարքին մէջ (Արեւելեան խնդրոյ մասին) կը խոստո-

վանէր՝ «Հայերը սքանչելի ժողովրդական երաժշտութիւն մը ունին»:

Արդէն իսկ Պերլին իր ուսումնական աւարտելէ յետոյ արտասանած առաջին հրապարակային դասախօսութեան առթիւ, Պերլինի համալսարանի երաժշտութեան ուսուցիչ փրօֆ. Օսքար Ֆրայշլըր կը դրէր՝ «1899ին Պերլինի երաժշ. ընկերութեան Միջ. սրահին մէջ Կոմիտասի կարգապահ դասախօսութիւնը հայ հոգեւոր երաժշտութեան մասին պիտի մնայ անմոռանալի»: Տարիներ յետոյ, Վիէննայի համալսարանի երաժշտութեան դասախօս փրօֆ. Վիէնն Ետտն կը դրէր. «Կը դարձանամ Կոմիտասի արտակարգ ընդունակութեան վրայ: Շատ լաւ ըմբռնելով ժողովրդական երգը, ան դաշնակամ է երգերը հազուադէպ ճաշակով եւ ճշգրտութեամբ: Այն բոլոր երգերը զոր անձամբ լսած եմ Կոմիտասէն եւ կամ ուսումնասիրած եմ, կ'ապացուցանեն որ Կոմիտաս եղական դէմք է՝ իբր դաշնակող եւ իբր փոլիֆոնիստ»: Իսկ զերման յայտնի երաժշտագէտ եւ խմբապետ Ալօիս Մելիշար, Կոմիտասեան Յանձնաժողովի հրատարակած հինգերորդ տետրը ըստանալէ յետոյ, Օրիորդ Մ. Բարայեանին ուղղուած նամակի մը մէջ կ'ըսէր՝ «...Կոմիտաս աննման վարպետ է. անոր դաշնակումը (harmonie) աներեւակայելի դժուար ու դունաւոր է, անոր մեներգի ու խմբերգներու շարահիւսումները անկարելի է գերազանցել»:

Կրնայի զեռ երկարել հեղինակաւոր օտարներու կողմէ հիացման այսպիսի արտայայտութեանց շարքը:

Իսկ իր դերը հայ երգը Հայոց մէջ իսկ տարածելու եւ սիրցնելու համար, ամբողջ յեղափոխութիւն մըն է մեր բարքերուն մէջ: Իրմէ առաջ, հայ ժողովրդական երգը անձանօթ էր Հայութեան մէկ ստուար մասին, եւ կամ արհամարհուած: Հայաստանի գիւղացին որ դայն աւանդաբար կը պահպանէր եւ իր նորանոր աշուղներով այդ հինաւորաց գանձարանը կը ճոխացնէր, կը սիրէր դայն անշուշտ իբր իր կեանքին զարգը, իբր իր հոգւոյն սփոփանքը, իբր իր ուրախ ու տխուր օրերուն քաղցը ընկերը, բայց անոր արժէքը իր ամբողջ չափով հեռու էր գիտնալէ: Հայաստանէն դուրս, գաղութներու մէջ, նոյն իսկ հայ մտաւորական կեանքի կեդրոն հանդիսացող քաղաքներու մէջ (Պոլիս, Թիֆլիս, Իզմիր, Վենետիկ, Վիեննա, Մոսկուա, Բագու, Եւայն) հայ ժողո-

վրդական երգը (Կոմիտասի պէս քանի մը տարածուած կոտորներէ զատ) շատ քիչ ծանօթ էր. կ'երգուէին «աղցային» երգեր, որոնց բառերն ու զգացումները հայկական էին (ընդհանրապէս հայրենասիրական), բայց որոնց եղանակը գրեթէ միշտ (բացի Տէր կեցոյ մը, Հայաստանի երկիր դրախտաւայրէ մը կամ Ո՛վ մեծաբանէ դու լեզուէ մը, որոնց եղանակը դարձեալ եւրոպական է, բայց հայկական չեղտ ունի) արեւմտեան օփերայի կոտորներէ կամ ծանօթ եւրոպական երգերէ փոխ առնուած էր պարզապէս եւ կամ հեռուողութիւն էր առնոց. Քաճառ - Քաթիպայի Արի իմ սոխակին եղանակը ռուսական է, Ծիծեռնակին եղանակը օտարէ, խօսքերն ալ թարգմանածոյ, Մեր հայրենիքին եղանակը հաւանօրէն իտալական, Բամ փոքրտանին եղանակը իտալական օփերայի երգերու նմանողութիւն է, Եւայն, Եւն): Ատոնցմէ դուրս մեր երիտասարդութիւնը մեծ քաղաքներու մէջ կ'երգէր կամ թրքական, վերացական, յունական, ռուսական երգեր, եւ կամ եւրոպական երաժշտութեան անձնատուր կ'ըլլար, «հայկական» երաժշտութեան գոյութիւնն իսկ անգիտանալով: Իր անձին ու գործին հմայքով, իր հրատարակութիւններով, իր կազմած խումբերով, եւրոպական մեծ կեդրոններու մէջ իր տուած համերգներով եւ արտասանած բանախօսութիւններով եւ ատոնց գտած յաջողութեան Հայոց վրայ գործած ազդեցութեամբ Կոմիտաս վարդապետ ջնջեց հայ ժողովրդի այդ անգիտութիւնն ու անտարբերութիւնը իր սեփական երգին հանդէպ: Այսօր մեր գաղութներուն մէջ հանդէս մը տեղի է ունենար, որուն յայտադրին գլխաւոր դարգերէն մին չկազմէ հայ ժողովրդական երգը: Պատերազմէն յետոյ եւ եղայ Եգիպտոս, Սուրիա, Պաղեստին, Ամերիկա, ամէն տեղ լսեցի, հայ որբանոցին, հայ գաղութին, հայ տան, հայ ամէն տեսակի հաւաքման մէջ, հայ երգը, ու ժողովուրդապէս Կոմիտասի հաւաքած ու դաշնակամ հայ երգը, երիտասարդ Հայերու բերնին վրայ թրթուում: Ան Հայաստանը իր կենդանի գոյնովն ու բուրմունքովը տարածեց օտար երկիրներու տակ ծնած եւ հայրենիքի մասին վերացական գաղափար մը միայն ունեցող նոր սերունդներուն, հայրենիքէն շատոնց հեռացած եւ օտարամոլ դառնալ սկսած գաղթականներու հոգւոյն մէջ տոհմային երգին մոգութեամբ վերանորոգեց հայրենի հո-

դին սկսեց, եւ Հայաստանի գիւղացիին ալ տրուաւ գիտակցութիւնը իր սեփական երաժշտութեան եւ անոր ներկայացուցած արժէքին: Աքանչեի՛ գործ, անհունապէս բեղմնաւոր:

5. Կոմիտաս եղած է խանդավառ ուսուցիչ մը եւ արտակարգ խումբ կազմող ու վարող մը: Այս կէտին վրայ աւելորդ է ծանրանալ, ամէն ոք գիտէ այն պաշտումը զոր ունէին իրեն համար քանի մը սաները որոնցմով մասնաւորապէս զրազած է էջմիածին եւ Պալիս՝ որպէս զի իր դործին շարունակողներն ըլլան. ամէն ոք գիտէ այն անդիմադրելի ձգողութիւնը զոր ան կը ներշնչէր՝ ուր որ երթար՝ հայ երիտասարդութեան, այն ճարտար ու հմայիչ կերպը որով իր շուրջ եւ հայ երգին շուրջ կը համախմբէր հարիւրաւոր պատանիներ ու պատանուհիներ, կը մարդէր շարունակ, կ'ընտելացնէր՝ դարձանալի արաբութեամբ՝ հայ երաժշտական ոճին, ու անոնցմով կը կազմէր խումբեր ինչպէս իրմէ առաջ մեր մէջ չէր տեսնուած երբեք, եւ կուտար անոնցմով համերգներ ինչպէս մեր ժողովուրդը չէր ունեցած իրմէ առաջ:

8. Կոմիտասի ճոխ անձնաւորութեան մէջ ամենակարեւոր տեղերէն մին կը բռնէ գիտուն ուսումնասիրողը: Հայ ժողովրդական եւ եկեղեցական երաժշտութեան կազմութեան, յատկանիւններուն, ճիւղաւորումներուն անոր պատմութեան եւ այլ յարակից հարցերու վրայ ան երկար տարիներէ ի վեր հետազոտութիւններ կը կատարէր: Ատիկա մեծապէս շահեկան քննութեան մարդ մըն էր, ուր գրեթէ ոչինչ եղած էր իրմէ առաջ: Ան կը ջանար որոշ ցոյց տալ փութիւրը որոնցմէ անցած էր հին առեւն հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը, կ'ուզէր ճշգրէ գերը զոր կատարած էին Խաչատուր Տարօնցի մը, Ներսէս Ծնորհալի մը, եւ ասոնց պէս ուրիշ մեծ հայ երաժիշտներ, կարգացած ու նոթագրած էր ինչ որ այդ մասին կարելի է գտնել մեր պատմագիրներուն, քրոնիկագիրներուն ու այլ հեղինակներու մէջ, հին ձեռագիրներու անտիպ գրուածքներուն մէջ անկերջ պարտումներ բրած էր եւ հաւաքած էր ինչ որ կը վերաբերի երաժշտութեան: Ան մասնաւորապէս կը ճշգնէր բանալին գտնելու մեր հին խաղաղութեան, որուն բազմաթիւ նմուշները կը տեսնենք հին ձեռագիր շարահաններէ եւ

տաղարաններէ սմանց մէջ, — յաճախ՝ կղանալին էական կէտերը յիշեցնող, շեշտերը մատնացոյց բնոյ նշաններ, բայց մերթ ալ մէկէ աւելի տողեր բռնող մանրամասն երաժշտական նոթագրութիւն, որ հաւանորէն կղանակը ամբողջութեամբ կը ցուցադրէ: Այդ բանալին գիտը մեզի թոյլ պիտի տար որոշ գիտնալ թէ ժ. Ե. և ժ. Ն. դարերուն (ու աւելի իսկ առաջ) ինչպէս կ'երգուէին այսինչ շարահանն ու այսինչ տաղը:

Այս աշխատանքներուն արդիւնքը փոքր մասով մը միայն հրատարակած էր իր հայերէն ու գերմաներէն յօդուածներուն մէջ: Թէ իր հիւսնդանալէն առաջ մինչեւ ո՛ւր հասցուցած էր իր ուսումնասիրութիւնը խաղաղութեան մասին, յատնի չէ: Իր ձեռագրաց ծրարներուն մէջ, կցկտուր նոթեր միայն գտանք այդ նիւթին վրայ. ոչինչ՝ չարագրուած: 1908ին իր ուրուագծած ինքնակենսագրութեան մէջ ինք իրը «անտիպ գործ» կը յիշատակէ՝ «ուսումնասիրութիւն հայ ժողովրդական երաժշտութեան», «ուսումնասիրութիւն հայ եկեղեցական երաժշտութեան», «խաղաղանութիւն», «ղանաղան գասագրեր երաժշտութեան»: Անոնցմէ միայն հայ ժողովրդական երաժշտութեան վրայ իր ուսումնասիրութիւնը գիտեմ որ, որ, ինչպէս ըսի արդէն, մեծ մասամբ շարադրուած էր: Իր յիշած միւս «անտիպ գործեր»ը զրո՞ւած էր ամբողջապէս, թէ ծրարած լուկ, նոթեր հաւաքած ու մասամբ գրած, — յայտնի չէ ինծի:

Կոմիտաս յատուկ ուշադրութիւն դարձուցած էր նաեւ բառերու շեշտաւորման վրայ: Եւ չեմ լսած եկեղեցական մը որ իրեն պէս Աւետարան կարդար. վանկերը, յատակ, որոշ կ'անջատուէին իր անթերի առողանութեան մէջ, շեշտերը ճիշդ կը հնչէին ուր որ պէտք էր: Նոյն հոգածութիւնը ցոյց կուտար եւ երգեցողութեան մէջ, կը ծաղրէր այն տիրացունքը որ շեշտ կը դնեն այն վանկերուն վրայ ուր շեշտի պէտք ու կարելիութիւնը չկայ (զոր օրինակ՝ Տէր ողորմեալն յին վրայ կը կոխեն ու կանգ կ'առնեն երկար, մինչ «Տէ՛ր»ն է շեշտուած վանկը եւ «ողորմեալն» ան: Մեր երգին զոման աշխատանքին մէջ, կղանակին ելեւէջմանց եւ բառերու բուն շեշտուելիք վանկերուն ներդաշնակմանը մեծ տեղ տուած էր, եւ ամենայն իրաւամբ:

10. Կոմիտաս, վերջնական, ստեղծագործ երաժիշտ էր, եւ ոչ թէ միմիայն հաւաքող ու դաշնակող, ինչպէս ոմանք կը կարծեն: Սիփանայ քաջերը՝ որոշ եղանակի մը օգտագործումով անձնական շարադրութիւն է, եւ գեղեցիկ գործ մը, զիւցապնական շունչով: Հայ պարի եղանակներու շարքը դուր գաշնակի համար գրած է (եւ որուն կարեւորագոյն կտորը, Ո՛չոյ շորորը, դժբաղդաբար յայնի չէ թէ ո՛ւր է մնացած) ժողովրդական մօթիֆներու վրայ անձնագրով երաժշտական հիւստեածաշարք մըն է, ա՛յնքան նուրբ ու գունդեղ: Տէր կեցոն, Ո՛ւ վեծաւառնէր եւ մանաւանդ Կալի երգը, ա՛յնպէս ինչպէս ինք դանոնք դաշնակած է տրուած եղանակի մը վրայ, գրեթէ անձնական ստեղծագործութիւն են: Ի՛նչքան ծրագիրներ ունէր այդ մարդին մէջ: Էջմիածին, է՛ն առաջ խորհած է գրել օփերա մը Դաւիթ եւ Մեհրի գիւցապնովէպէն քաղուած խաղի մը վրայ, խաղը դրող չէ գտնուած, եւ ինք ալ երբեք չէ ձեռք դարկած իր այդ ծրագրին գործադրութեան: Յետոյ մտածած է նոյնպէս գրել բեմական երաժշտութիւն Թումանեանի Անուշէն քաղուած թատերախաղի մը համար, տարիներով սպասած է որ Թումանեան այդ խաղը ինքն իսկ հանէ իր քերթուածէն, Թումանեան խոտացած էր (առանց համոզման) եւ երբեք ալ չէր գրած: Թիֆլիս գտնուած միջոցիս, Կոմիտասի հետ Թումանեանի տունն էինք օր մը, Կոմիտաս նորէն խնդրեց որ փութացնէ լիպրեթթօին խմբագրումը. Թումանեան զպապուց որ ստիկա իր ընկիւք բանը չէր, «եւ պօժմը գրել եմ, ըսաւ ինքալով, լիպրեթթօն էլ թող ուրիշը հանէ»: Սպասելով այդ լիպրեթթօին, Կոմիտաս արդէն Անուշի քանի մը մեներգներու եւ խմբերգներու եղանակը յօրինած էր (ինքնահնար եղանակներ՝ ժողովրդական երգերու ոճով), ատենք ինծի երեզց էջմիածին, եւ շատ սիրուն գտայ (մանաւանդ Ասել եմ ուռիս սիրոյ ողբերգին եղանակը). բարեբաղդաբար իր ձեռագրաց մէջ գտանք Անուշի համար գրած այդ եղանակները որոնք (թէեւ անոնց դաշնակումը դեռ չէ շարադրած) նոյնութեամբ հրատարակուիլ կ'արժեն:

Դեռ ինչե՛ր պիտի ընէր, ի՛նչ յարաճուն թափով պիտի շարունակած ու ընդլայնած ըլլար իր գործը, եթէ անողորմ ճակատագիրը դայն յանկարծ իր հոյակապ տաղանդին, հրմ-

տութեան, կորովին, փորձառութեան լրութեանը մէջ հարուածած եւ իր մեղեղաւոր բերանը լուսեան գտաագարտած, իր հրաշալործ ձեռքը կասեցուցած չրլլար: Դժբաղդութիւններով հարուստ մեր ժողովրդին մեծագոյն դժբաղդութիւններէն մէկն է այդ մտաւոր անդին ուժին երկար տարիներէ ի վեր անշարժացումը: Իրր երգիչ, իրր հաւաքիչ, իրր դաշնակող, իրր գտիչ հայ երաժշտական ոճին, իրր ուսուցիչ ու խումբ կազմող, իրր հայ երգի փութականտիթ, ան՝ կարելի է ըսել՝ տրւած է իր ամբողջ շափը, եւ ինչ որ ըրած է՝ կարող է իր անունը յաւիտեան անմահ պահել. բայց իրր հետախուզող բանասէր եւ իրր ստեղծագործ երաժիշտ ան գեռ շատ բան ունէր ընկու, ու խորին ցաւ ու մեծ կորուստ է մեզի համար որ ան կասեցաւ այդ մարդերուն մէջ իր բոլոր կրցածը դեռ չառած: Ատոր մէջ ինք դո՛ւն է նաեւ իր ժողովրդասէր, անձնուէր բընաւորութեան, ինչպէս եւ մեր մէջ՝ իր երեւան եկած ատեն՝ այդ բաղմածեւ գործին համար հարկաւոր գանազան յատուկ ուժերու չզոյլութեան: Իրեն պէս հմուտ արուեստագէտ մը, եթէ ետական ու փառասէր խառնուածք ունենար, գտնելէ յետոյ այդ ոսկեհանքը, փոխանակ իր ուժերը նորանոր կտորներու հաւաքման ու դաշնակման, ուսուցչական գործունէութեան, խումբերու կազմութեան ու զեկափարման սպասիչ աշխատանքներուն մէջ տարիներով մաշեցնելու, գէթ անոնց մեծ մասը պիտի նուիրէր անձնական ստեղծագործութեանց կերտման եւ քննական ուսումնասիրութեանց լիակատար յօրինման: Բայց ան «նըւիրուած» մարդ էր զերազանցապէս, «ծառայելու» հրայրքէն բոնուած. ան կը զգար որ նախապարաստական դժուար եւ անհրաժեշտ գործ մը կար կատարելու, եւ այդ գործին միշտ առաջնութիւն տուած է իր անձնական երկերուն վրայ: Այդ բոլորը միասին լիովին իրագործել անհնար էր. քննական մեծ աշխատութիւնները եւ զեղարուեստական երկերու յօրինումը կը պահանջէն որ հեղինակը ամբողջապէս անոնց նուիրուի: Կոմիտաս, իր բարդ ու բաղմաղիմ գործունէութեան մէջ, չէր կրնար այդպիսի ծանր աշխատանքներու տալ տայն բոլոր ժամանակը որ հարկաւոր էր եւ ինքնամփոփումն ալ որ անհրաժեշտ էր: Պատերազմէն քիչ առաջ, ան կը ձգտէր նաեւ Պոլիս հայ երաժշտանոց մը հիմնել, հանրօգուտ

զմայլելի՛ր՝ դադար, որ սակայն եթէ իրականանար, իրեն համար աւելի եւս դժուար պիտի դառնար իր ուսումնասիրութեանց եւ անձնական ստեղծագործութեանց ժամանակ եւ ուժ գտնել նուիրելու:

Առաջին օրէն իսկ ուր զինք տեսայ եւ զգացի այդ անսովոր ուժը որ կար իր մէջ, եւ անսահման սիրով մը կապուեցայ իրեն, եւ այդ սէրս, աւա՛ղ, թերեւս անուղղակի պատճառներէն մէկն եղաւ այն տխուր վիճակին ուր ան այժմ կը գտնուի:

Ե՛ս եղայ զինք զրդող որ 1906ին դար Փարիզ ու մնար հոն, եւ ես եղայ զինք մղող որ 1910ին Պոլիս երթար: 1901ին զինք Փարիզ տեսնելէս յետոյ, թղթակցութեան մէջ մնացի իրեն հետ, եւ զիտէի որ ինքը, էջմիածնայ մէջ, պաշարուած ըլլալով հանդերձ զինք խորապէս սիրող քանի մը ընկերներով, չունէր հարկ եղած բոլոր պայմանները լիովին կատարելու համար այն բազմակողմանի գործը որուն կոչուած էր: Ստանալով իրմէ նամակ մը Պերլինէն ուր եկած էր քանի մը շարժումն համար, գրեցի իրեն գալ Փարիզ եւ գէթ առեն մը մնալ ու գործել այստեղ: Իբր եկամուտ ուրիշ բան չունէր բաց եթէ էջմիածնայ միտքանի իր փոքրիկ ամսականը, որ հեռու էր Փարիզի պէս տեղ մը իր պէտքերուն բաւելէ յոյս ունէի սակայն որ Փարիզի հայ գաղութը պիտի ուզէր այդպիսի վարպետ ու հմայիչ երաժիշտ մը իր եկեղեցւոյն իբր գալարպետ պահել եւ անոր ապրուստը վայելչօրէն ապահովել: Այդպէս կը մտածէի, եւ զէպերը ցոյց տուին որ կը սխալէի: Հետեւեցաւ թերագրութեանս եւ եկաւ Փարիզ. շատ բան բրաւ հայ արուեստին, հայ անունի վարկին համար, բայց Փարիզի Հայերը չբռն ինչ որ պէտք էր զինքը իրենց մէջ պահելու համար, ու տարի մը ետքը սրտաբեկ ու դառնացած ելաւ դարձաւ էջմիածին:

1908ի վերջերը տեսայ զինքը էջմիածին, երբ գացի հոն մասնակցելու կաթողիկոսական ընտրութեան իբր Մշոյ եւ Շապին – Գարահիսարի պատգամաւոր: Աւելի որոշ զգացի հոն ինչքան չբնապատը նեղ էր իրեն համար. անթիւ ընկելք ունէր, միջավայր չկար, հարկ եղած օգնութիւնը չկար: Տարօրինակ բան է որ

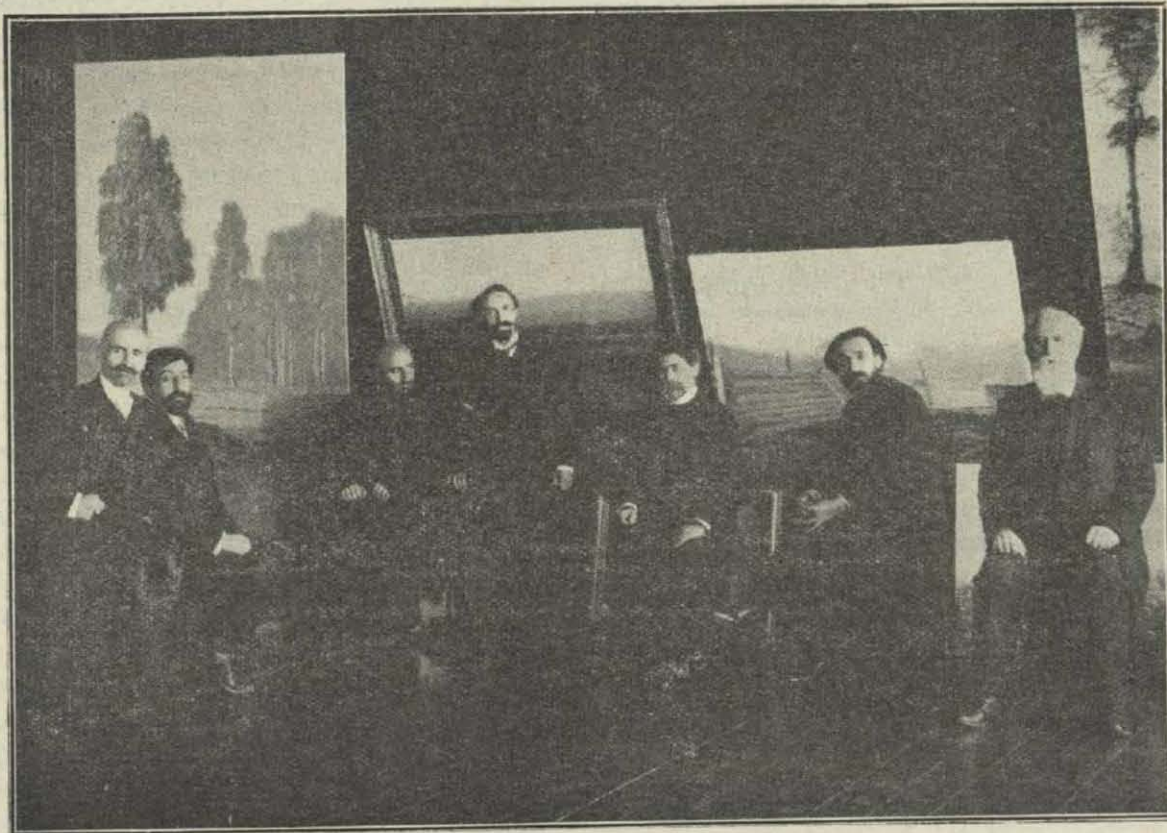
Մայր Աթոսը, որ Զարին կարծածին պէս մեծահարուստ չէր բայց հեռու էր աղքատ ըլլալէ, թէ՛ Ուրմեանի, թէ՛ Իգմիրլեանի, թէ՛ Սուրէնեանի հայրապետութեան օրով, որեւէ գումար չէ արամադրած այդ մեծարժէք արուեստագէտին որ իր երաժշտական գործերը հրատարակէ գէթ իր գաշնակած պատարագը տպագրէ: Կը նեղուէր հոն, մանաւանդ Փարիզի մէջ ունեցած գործունէութեան լայն ու փայլուն ասպարէզէն յետոյ:

Անցողակի պատմեմ հոս դէպք մը որ տեղի ունեցաւ Թիֆլիս այդ օրերուն եւ որ նոյնպէս զինք վշտացուց: Կաթողիկոսական ընտրութենէն յետոյ Կոմիտաս Թիֆլիս եկաւ մեզի հետ քանի մը շարաթ մնալու, կը փափաքէր համերգ մը տալ, եւ կը սպասէր որ իրեն օգնողներ ըլլային զայն կազմակերպելու համար: Այն մեծ հացկերոյթին զոր Թիֆլիսի Հայ յովիւնը տուաւ ի պատիւ թրքահայ քառասուն պատգամաւորներուն, բաղդն ունեցանք լսել ծերունի Զիւանին, մեծ ժողովրդական բանաստեղծը, որ իր յօդած խոսքոտած ձայնով ու իր աւանդական սաղով իր գեղեցիկ տաղերէն մէկ քանին երգելով մեր սրտերը թունդ հանեց, իսկ Կոմիտաս զմայլեցուց ամենքը իր բազմաթիւ, բազմազան, հրաշալի երգերով: Բիշ յետոյ, Կովկասի Բարեգործական Ընկերութեան տարեկան երեկոյթին, ուր փոխարքայ Վարդանուշ – Տաշքըն Եւ իր ամուսինը կուգային առաջին անգամ ըլլալով անձամբ ներկայ գտնուիլ, Կոմիտաս իր երգեցողութեամբ փայլ տուաւ ու փոխարքային ներկայացուելով անոր ջերմ շնորհաւորութիւններն ընդունեցաւ, սակայն իր ծրագրած համերգին համար օգնողներ, կարգադիր քօմիթէ մը կազմելու տրամադիր անձեր գտնելու իր յոյսը ի գերեւ ելաւ: Ուսեցանք քանի մը «ջոջ»երու. «Թող ինք սարքէ համերգը, ըսին, մենք կ'աշխատինք տոմսերը տարածել...»: Ինքը միջոցներն իսկ չունէր սրահ մը վարձելու. վշտացած, հրաժարեցաւ իր ծրագրէն եւ դարձաւ էջմիածին:

1910ին կը գրէր ինծի թէ Պոլսէն փափաք յայտնողներ եղած էին որ հոն երթար, յոյս տալով որ իր գործունէութեան համար լաւ պայմաններ պիտի գտնէր հոն. նոյն ատեն Մեսրոպ Կաթողիկոս Տէր Մովսիսեան որ Թիֆլիսի առաջնորդ էր այդ միջոցին, իրեն առաջարկած էր գալ Ներսիսեան գալարանոցի երաժշտութեան ուսուցչութիւնը եւ կարծեմ նաեւ

քաղաքին աւագ եկեղեցւոյն դպրապետութիւնը ստանձնել: Երկուքէն ո՞րը նախընտրել, կը վարանէր որոշում առնել, եւ ինծի խորհուրդ կը հարցնէր: Մղեցի զինքը Պոլիսը նախընտրել: Փէօն — Թիւրք բէթիմին հանգեց ու եւ է համա-կրօթիւն ու վատահոլութիւն չունէի, եւ մեր բոլոր քաղաքական գործիչներուն հոն դառնա-լու փութալը եւ Իթթիհատի կասկածելի «վե-

դաքննութիւնը ջնջած էր, երթեւեկի ադա-տութիւն տուած էր, Պոլսոյ եւ Թրքահայաս-տանի միջեւ հազարդակցութիւնները գիւրա-ցած էին, Պոլսոյ մեր մեծ հաճախէին մէջ հայ մտաւոր եւ ազգային կեանքի վերադարձում մը սկսած էր, Կոմիտաս հոն պիտի լիովին լմ-րանուէր, խրախուսուէր եւ օժանդակուէր իր գործը լայնօրէն կատարելու: Լսեց անգամ մը

ԿՈՄԻՏԱՍ, 1909ի Յունուարին, Թիֆլիս, Եկարիչ Բաբինջադեանի աշխատանոցին մէջ (իւր աջ կողմը՝ Ա. Խաճապեան եւ Յ. Թումանեան, ձախ կողմը՝ Ա. Չ., Բաբինջադեան, Վրբանէս Փափագեան եւ Ղազարոս Աղայեան)

բանորոգիչներուն» հետ ձեռք ձեռքի գործել ուղիւր անխմատուն գտած էի ու մեր դատին համար վնասակար, եւ իմ՝ մասին՝ յամառած էի գուրսը մնալը նախընտրել: Բայց երաժիշ-տի մը համար՝ Պոլիս՝ անպատեհութիւններ չկային, եւ կային՝ այդ շրջանին՝ որոշ առա-ւելութիւններ: Ո՞վ կրնար երեւակայել որ քա-նի մը տարի յետոյ համաշխարհային ահաւոր պատերազմը տեղի պիտի ունենար: Գեղար-ուեստական գործունէութեան համար լայն առ-պարէզ կար այդ միջոցին Պոլիս, նոր բէթիմը

եւս իմ բարեկամական խորհուրդիս ու զնաց Պոլիս: Թէ ինչ հրաշալի գործ կատարեց հոն, թէ ինչպէս հայ եւ օտար հասարակութիւննե-րը հոն զնահատեցին զինքը, յայտնի է ամե-նուն: Բայց եկաւ մեծ պատերազմը եւ պատա-հեցան այն դէպքերը որ իր ուղեղը ցնցեցին եւ զինք զրին այն ցաւազին կացութեան մէջ ուր կը մնայ մինչեւ ցարդ...:

Մերթ կը մղուիմ մտածել, հիմա, թէ լա-ւագոյն էր թերեւս որ ան երբեք հեռացած չըլ-լար Կովկասէն: Էջմիածին եւ Թիֆլիս, ան պի-

տի շարունակէր աշակերտներ հասցնել, խումբերը պիտի կազմէր, իր ուսումնասիրութիւնները յառաջ պիտի տանէր ու այդ խաղաղ ու նըւազ ծանրաբեռն կեանքին մէջ թերեւս պիտի լրացնէր զանոնք. թերեւս իսկ՝ նոյն հանդարտ պայմաններով՝ իրեն աւելի հեշտ ըլլար իր երաժշտական անձնական ծրագիրները գէթ մասամբ իրագործել:

Իր Պոլիս քանի մը տարի գործելովը, սակայն, ազգն է որ շահեցաւ, ինչպէս որ ազգը շահեցաւ նաեւ մեծապէս անոր տարի մը փարիզ մնալովը: Կովկասի մէջ, չէր կրնար այդքան ընդարձակութեամբ, ներուժութեամբ ու փայլով, եւ այդպիսի միջազգային լայն հասարակութեան մը առջեւ, կատարել գործը զոր ան փարիզ ու Պոլիս կատարեց:

Իտէալ լուծումը՝ անշուշտ՝ իր փարիզ մընալն էր: Այստեղ, թէ՛ իր ամբողջ ծրագիրը կրնար իրագործել եւ թէ՛ իր գեղարուեստական ու հմտական պաշարը ճոխացնել, ինչ որ ըրաւ մասամբ այն մէկ տարուան ընթացքին զոր անցուց հոս: Փարիզի Հայ եկեղեցւոյ իբր դպրապետ՝ իր կեանքն ապահոված, ան հոյակապ հայկական երգչախումբ մը պիտի կազմէր, որ փարիզի մեր գաղութին փառքը պիտի ըլլար: Մեր եկեղեցին այդպիսի խումբով մը չէնցնելէ եւ պայն Փարիզի երաժշտասէր օտարներուն իսկ համար շահեկան ու սիրելի վայր մը դարձնելէ զատ, այդ խումբով ան պիտի տար քաղաքին մէջ պարբերական համերգներ եւ այդպէսով հայ դատին ու հայ մշակոյթին գեղեցկագոյն ձեւով փրփրականտին ամենաթանկագին նպատակ մը պիտի բերէր: Ու իր պարագայով ժամերը պիտի յատկացնէր իր հաւաքած երգերը դաշնակելու, իր քննական ուսումնասիրութեանց եղբակացութիւնները շարադրելու եւ անձնական երաժշտական երկեր յօրինելու: Երկու տարին անգամ մը կրնար արձակուրդի չըջանին դառնալ Կովկաս, նորէն չփոխն մէջ մտնել հայրենի հողին ու ժողովուրդին հետ, նոր նիւթեր հաւաքել, կրնար մերթ աչցելել ուրիշ մօտիկ գաղութներ, բանախօսել ու համերգներ տալ, բայց իր կեղբոնատեղին փարիզ ըլլալու էր: Այս էր որ կը փափաքէի ես, ու կը կարծէի թէ այդ փափաքս գիւրաւ իրականանալի բան մըն էր, քանի որ ամսական քանի մը հարիւր Ֆրանքի վրայ էր խնդրէր: Թերազրեցի զայդ այն ատենուան փարիզի Հայ եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան ատենապետ

հանգուցեալ Միհրան Յովակիմեանին, որ խորապէս կը սիրէր եւ լրջօրէն կը գնահատէր Կոմիտաս Վարդապետը եւ շարաթն անգամ մը զայն կը հրաւիրէր իր տունը քանի մը մտերիմ բարեկամներու հետ եղբայրաբար մէկ քանի ժամ անցընել. Յովակիմեան բոլորովին համաձայն, այդ առաջարկը դրաւ Հոգաբարձութեան սեղանին վրայ, եւ պնդեց ինչքան կըրցաւ, բայց առանց յաջողութեան. իր ընկերները յայտարարած էին թէ իրենք ալ կը գնահատէին Կոմիտաս Վարդապետը, բայց կը կարծէին թէ եկեղեցւոյն միջոցները թոյլ չէին տար դպրապետ ու խումբ պահելու... Հոգաբարձութիւնը եկեղեցւոյ երեցատան մէջ սենեակ մը յատկացուցած էր Կոմիտաս Վարդապետին՝ որպէս զի պանդոկի ծախք չունենայ, ատրկա բաւական կը համարէին իրենց համակրութիւնը յայտնելու համար:

Պացի եկեղեցւոյ Վարչութեան նախագահ հանգուցեալ Ա. Իգնաթեանը տեսնելու եւ ջանացի դինք համոզել. անկարելի եղաւ. գովեստով խօսեցաւ Վարդապետին վրայ, բայց, ըսաւ, «տարեկան ինչ հասոյթ որ ունի եկեղեցին» պարտաւոր ենք անոր աւելցուրը ամբողջութեամբ պանքան դնել՝ եկեղեցւոյն ապագան ապահովելու համար: Մեր այժմեան պայմաններուն մէջ, դպրապետ ու խումբ՝ մեզի համար լիւքս են, որուն միջոցները չունինք...»: Տեսութիւն որ ամեն կերպով սխալ էր: Իրենք իսկ կը նկատէին թէ ինչպէս ամէն կիրակի եկեղեցին լիփ-լեցուն կ'ըլլար—նոյն իսկ այն ատեն երբ մեր գաղութը հիմակուան պէս ըստուարացած չէր—Կոմիտասի գիւթիչ երգեցողութիւնը լսելու եկող խումբ բազմութեամբ. իրենց ընելիք «գոհողութիւնը» գիւրաւ կրնար փոխարինուիլ, նոյն իսկ նիւթապէս: Տեսած էին նաեւ թէ մեր ազգային վարկին համար ի՞նչ արժէք ունէր Կոմիտասի ներկայութիւնը փարիզի մէջ, թէ «Փարիզի Հայկական Միութեան» (1) նախաձեռնութեամբ եւ օգնութեամբ Կոմիտասի տուած մեծ համերգը ի՞նչքան խոր

(1) Այդ Միութիւնը ազգասիրական կազմակերպութիւն մըն էր, որուն վարիչ Մարմնոյն անդամներն էին Շիրվանգատէ, Տօֆր. Ա. Բաքայեան, Մ. Յովակիմեան, Յ. Իսկէնտէր, Ներսէս Խան Ներսէսեան, Համբարձում Մելիքեան եւ այս սողերը զրոյր, եւ որ չորս հինգ տարի իր կրցածն ըրաւ հայ դատին եւ հայ մշակոյթին ծառայելու համար:

սքանչացում պատճառեց Փարիզի Ֆրանսական երաժշտասէր հասարակութեան եւ ինչպիսի ուրախութիւն ու հպարտութիւն հայ գաղութին: Ոչ միայն եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւնը չըբաւ այդ իմաստուն ու ազնիւ ժեսթը, այլ գէթ մեկնեալ մը չդանուեցաւ որ ինք ընէր ինչ որ Հոգաբարձութիւնը անկարելի կը կարծէր. նոյն իսկ «Հայ Բնար»ին երեւումէն յետոյ, Կոմիտասի առաջին դաշնակաժ երգարանին, որ տպուեցաւ «Հայկական Միութեան» օգնութեամբ, չդանուեցաւ գաղութին մէջ, որ շատ հարուստ էր, արուեստասէր ունեւոր մը, որ ատոր պէս մէկ քանի ուրիշ տեսերբու հրատարակութեան ծախքը յանձն առնէր: Եւ օր մը այդ անորոշ կացութենէն ձանձրացած, Կոմիտաս դարձաւ իշմիածին:

Այո՛, Պոլիս երթալը ի վերջոյ աղետաբեր եղաւ իրեն. բայց հոն է նորէն որ իր կեանքին ամենէն փայլուն ու բեղուն չըջանն ունեցաւ: Ահագին եղած է հոն իր կատարած դերը: Հոն ալ «մեկնեալ» չգտաւ, բառին լուրջ իմաստովը: Բայց գտաւ զինք գուրդուրանքով ու խանդավառութեամբ պաշարող հոծ ու ջերմ համայնք մը, գտաւ զինք գիտակցօրէն գնահատող ու իրեն սրտազինօրէն աջակցող բարեկամներ. հոն մը, կազմեց հսկայ խումբեր, հաջորդ աշակերտներ, տուաւ բազմաթիւ համերգներ, հրատարակեց երկու երգատեսարկատարեւադորձեց իր պատարագը, դաշնակեց բազմաթիւ հայ երգեր յառաջ տարաւ իր քննական ուսումնասիրութիւնները, հայ թերթերու մէջ հրատարակեց մերթ յօդուածներ մեր երաժշտութեան վրայ, Հայութեան պարծանքը եղաւ այդ քաղաքին մէջ, Պոլսեցին հոգեպէս Հայաստանցի դարձնող մօգիչ ուժ մը հանդիսացաւ, հայ երաժշտութեան արժէքը եւ իր դործին նշանակութիւնը այդ հայկական մեծ կեդրոնավայրէն տարածեց ու ճանչցուց աշխարհի չորս կողմը հանուր Հայութեան, մեր ցեղին վարկը բարձրացուց Արեւելքի եւ Արեւմուտքի բոլոր ազգերուն առջեւ:

1914ի գարնան, եկաւ Փարիզ երաժշտութեան Միջազգային Ընկերութեան Բօնիքէին մասնակցելու: Իր Ֆրանսերէն բանախօսութիւնը Բօնիքէին մէջ հայ ժողովրդական երաժշտութեան մասին (որուն ձեռագիրը նոյնպէս չգտանք իր թղթերու ծրարներուն մէջ) եւ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ Աւագ Հինգշաբթի գիշերը իր կազմած հայ եկեղեցական երաժշտութեան

Հոյակապ համերգը, ուր ինք, օր. Բաբայեան եւ Շահ-Մուրադեան իրենց երգեցողութեան հմայքով եւ մեր եկեղեցական երգերու անմասն զեղեցկութեամբ զմայլեցուցին ունկնդիրները, անմոռանալի թուականներ կը մնան մեր երաժշտութեան պատմութեան մէջ: Փարիզի Հայերը ատ ալ տեսան, եւ նորէն մղում մը չունեցան այդ հրաշալի մարդը իրենց մէջ պահելու (վստահ եմ որ եթէ լուրջ կարգադրութիւն մը ընէր այդ միջոցին Փարիզի Հայոց եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւնը, ան կը հրաժարէր Պոլիս դառնալէ ու կը մնար հոն): Դարձաւ Պոլիս, ու քանի մը տարի յետոյ եկաւ հոս (աւելի ճիշդ բերին զինք) այլեւս ոչ իբր երաժիշտ, այլ իբր հիւանդ...

Պիտի չըուժուի՞... Պիտի զինքը նորէն չտեսնե՞նք բեմին վրայ... Պիտի չլսե՞նք այլ եւս իր երգեցողութիւնը... Պիտի չկարենա՞յ լրացնել իր գործին այն կարեւոր մասը զոր կիսատ թողուց...

Այս հարցմանց, զոր մեզի յաճախ կ'ուղղեն հեռուէն ու մօտէն հայրենակիցներ, եւ զոր մենք իսկ այնքան անգամ ուղղած ենք մենք մեզի կամ մանաւանդ զինք դարձանող բժիշկներուն, դժբաղդարար չենք կրնար տալ այն վճռականօրէն դրական պատասխանը զոր կը ցանկանք: Մասնադէտ բժիշկներուն վճիռը տնոգորմ է: Յոյսը զոր ինծի պէս բանաստեղծներ գեւ կը պահեն, բացառիկ երեւոյթի մը, հրաշքի մը վրայ է զոր գլխած ու գեղասէր ատուածութիւն մը թերեւս թոյլ տայ որ տեղի ունենայ, — յանկարծական սթափում մը այդ երկարատեւ թմրութենէն, խաղաղութեան ու լուսութեան այդ կեանքին մէջ զոր ան կը վարէ եւ ուր իր հին ծանօթները, իրեն ամենէն աւելի սիրելի եղած անձերը՝ երբ կ'այցելեն իրեն՝ ամենէն աւելի կը վրդովեն ու կը խոցեն զինքը:

Եթէ այդ հրաշքը պատահի, — եւ ամբողջ հայ ազգը կը ցանկայ որ ան պատահի — մեր բազմավաստակ Վարպետը պիտի տեսնէ որ իր հիւանդութեան երկար շրջանին իր բարեկամները ու զինք յարգող հայրենակիցները եղբայրաբար հոգ տարած են իր հանգստութեան, կրցածնին բրած են Փարիզ բերելով խնամքով պահելու ինչ որ կը մնար Պոլիս իր ձեռագիր-

ներէն ու հինգ տետրակ հրատարակած են անտիպ գործերէն: Այդ հրատարակութեանց համար ան նախ պիտի բարկանայ, — այդ բծախնդիր արուեստագէտը հարկէր անգամաբարադրելէ, բարեփոխելէ առաջ ու եւ է բան չէր հրատարակեր, — պիտի փրփրի ու պոռայ կանչէ՝ տեսնելով որ մենք տպեր ենք իր ձեռագիրները ինչպէս որ զանոնք գտեր ենք, բայց իր բարկութիւնը շուտ պիտի իջնէ մտածելով որ Յանձնաժողովը երկիւղած պարտականութիւն մըն է որ ուզած է կատարել, կորուսած փրկելու եւ հանուր Հայութեան, բովանդակ երաժշտական աշխարհին ներկայացնելու համար իր անտիպ մնացած այն աշխատութիւնները զոր ինքն իսկ որոշ րոպէի մը արդէն համերդներու մէջ հանրութեան ներկայացուցած էր:

Կոմիտասի սկսած գործը, ուրախութեամբ պէտք է հաստատել, կը շարունակուի ու կը զարգանայ այսօր Խորհրդային Հայաստանի մէջ: Արդէն իսկ, իր գործունէութեան սկզբնաւորութենէն քանի մը տարի յետոյ, Կովկասի մէջ, անոր օրինակին հետեւելով, նորայայտ տաղանդաւոր հայ երաժիշտներ, Գրիգոր Սիւնի, Մեհրապեան, Ռ. Մելիքեան եւ այլք, մեր ժողովրդական երգերը սկսան ձայնագրել եւ դաշնակել: Ատեն մը ետքը, Արմէն Տիգրանեան, գտնելով մէկը որ Թումանեանի Անուշէն լիպրեթթօ մը հանէր (թէեւ բաւական ձախաւեր), ժողովրդական մօթիֆներու նմանօրութեամբ երաժշտութիւն մը շարադրեց անոր համար: Այս վերջերս, Խորհր. Հայաստանի կառավարութեան օգնութեամբ, հայ կարող երաժիշտներ, որոնցմէ ամբողջ հոյ մը ունինք այժմ Երեւան համալսարանում, Անուշէան Տէր Ղեւոնդեան, Սպիրիդոն Մելիքեան, Նիկ. Տիգրանեան, Ռոմանոս Մելիքեան, ժողովրդական երգեր հաւաքելու եւ ուսումնասիրելու գործին մեծ մղում տուին եւ այդ երգերէն մաս մը դաշնակեցին, կազմեցին լուրջ երգչախումբեր եւ պարբերաբար համերգներ կուտան, հիմնեցին Հայ Այգային երաժշտանոց, որ՝ կառավարութեան օգնութեամբ հետզհետէ կը զարգանայ յօրինեցին երաժշտական բազմաթիւ կոորներ, մերթ՝ բոլորովին ինքնահնար, գրեթէ միշտ որոշապէս արեւելեան դոյնով, հայ ժողովրդական երգերու ոճով: Ժամանակակից

հայ ստեղծագործ երաժիշտներու մեծագոյնը, Սպենդիարեան, զոր դժբաղդութիւնն ունեցանք վերջերս կորսնցնելու, եւ որ պատերազմէն առաջ, ուսանական դպրոցի աշակերտ, ուսուերաժշտական աշխարհին մէջ փայլած էր իր հեղինակութիւններով (որոնց մէկ մասին մէջ Խրիմի ժողովրդին արեւելեան մօթիֆներն օգտագործած էր) եւ նոյն իսկ իր ինչ ինչ կոորներով միջազգային համաբաւ մը տիրացած էր, եկաւ Հայաստան խորհրդային ընթիւն հաստատումէն յետոյ, մօտեցաւ հայ ժողովրդական երգին եւ օգտուելով մեր տոհմային երաժշտութեան մօթիֆներէն ինչպէս եւ իր հնարող ճոխ մտքին ներշնչումներէն, Թումանեանի Թմկաբերդի առումը քերթուածէն հանուած լիպրեթթօ մը վրայ շարադրեց Ալմաստ օփերան, որ քանի մը ամիս առաջ Մոսկուա ներկայացուցաւ չքեղ յաջողութեամբ: Կը լսենք թէ Տէր-Ղեւոնդեան եւս, որ Սպենդիարեանէն յետոյ մեծագոյն երաժշտական տաղանդը կը համարուի Հայաստանի մէջ, գրած է՝ ի միջի այլ ստեղծագործութեանց՝ օփերա մը Շանթի Հին Աստուածներէն քաղուած լիպրեթթօ մը վրայ: Հայ երաժշտութիւնը մտած է ուրեմն իր գերագոյն փուլին մէջ, հայ գոյնով եւ արդիական բոլոր նրբութիւններով երաժշտական արուեստ մը կը սկսի ծաղկիլ մեր հայրենիքին մէջ: Նոյնպէս հոն մեր երաժիշտները յառաջ կը տանին հայ երգի գիտական քննութեան աշխատանքը եւ ժողովրդական երգերու հաւաքածուներ ուսումնասիրութիւններով հրատարակելու կարեւոր գործը: Կոմիտասի ծրագրին այդ երկու վերջին կէտերը, զոր ինք կիսատ թողած էր, իր եղբայրակիցները ուրեմն Հայաստանի մէջ զանոնք ձեռք առած են եւ լայն ու հզոր թափով կը զարգացնեն: Յանկալի է միայն որ Հայաստանի մէջ արտագրուած երաժշտական գործերը եւ հայ երաժշտութեան վերայ հրատարակուած աշխատանքները եւ ժողովրդական երգերու նոր հաւաքածուները գաղութներու Հայութեան մէջ տարածելու լուրջ փանք մը կատարուէր, ինչ որ դեռ բնաւ գոյութիւն չունի: (1)

(1) Կովկասի մէջ մեր այժմ ունեցած բոլոր հին եւ նոր երաժիշտներուն վրայ բաւական մանրամասն ծանօթութիւն տուող շահեկան եւ օգտակար գործ մըն է Արամ Ներսիսեանի «Սեւան, հայ հնրագոյն կօմպօզիտօրներ» հատորը (Վեներտիկ Ս. Ղազար, 1927):

Հայ նոր երաժշտութեան մը զարգացումը արտասահմանի Հայութեան մէջ եւս կը տեսնուի, բայց նուազ ծաւալուն ու նուազ ժեղ կերպով: Ունինք մեր գաղութներուն մէջ մեծատաղանդ երգիչներ ու երգչուհիներ (այդ մարդին մէջ՝ գաղութահայութիւնը նոյն իսկ աւելի հարուստ է քան Հայաստան): Ունինք համակերպի երգչախումբեր. Փարիզ՝ «Միփան» եւ «Կոմիտաս» խումբերը, Կոմիտասի երկու աշակերտներու՝ Պ.Պ.Սաքո Յակոբեանի եւ Նշան Սերգոեանի ղեկավարութեամբ, երկուքն ալ անհատական զոհողութեանց ու մեծ խանդավառութեան մը շնորհիւ կազմուած ու պահպանուած, եւ որոնց առաջինը տարիներէ ի վեր գաղութին ազգային հանգէտներէ ոմանց կը մասնակցի եւ երկրորդը եկեղեցւոյն մէջ Կոմիտասի կամ Եկմալեանի պատարագը կ'երգէ. առոնց վրայ աւելցան վերջերս Դպրոցատէրի Տիկնանց վարժարանի եւ Սէվրի Մուրատեան վարժարանի աշակերտական սիրուն խումբերը. Նիւ Եորք՝ երկու խումբ, մին տարիներէ ի վեր գոյութիւն ունեցող եւ Կոմիտասի աշակերտ թումաճանի ղեկավարութեամբ ստեղծուած ու պահպանուած, միւսը՝ վերջերս կազմուած արժէքաւոր երաժիշտ Մեհրապեանի նախաձեռնութեամբ, եւ որոնց երկուքն ալ մէկէ աւելի համերգներ տուած են քաղաքին հայ եւ ամերիկեան հասարակութեան ծանօթացնելով մեր ժողովրդական, եկեղեցական եւ արդի երաժշտութիւնը. թերեւս զիս կան՝ այլուր եւս՝ ուրիշ խումբեր, զոր հոս կը մոռնամ յիշատակել: Բայց երաժշտական ինքնատիպ արտադրութիւնը, հակառակ արեւմտեան մեծ կեդրոններու բարձր միջավայրին ընծեւած առաւելութեանց ու զիւրութեանց, եւ հայ երաժշտութեան մասին ուսումնասիրութիւնները, սահմանափակ են: Իբր ուսումնասիրութիւն, ուրիշ ոչինչ կը յիշեմ Կոմիտաս Վարդապետի լոնէն ի վեր, բայց եթէ Պ. Նուպար Ալիքսանեանի կարեւոր աշխատութիւնը (որ երեւցաւ Ամսհիտի մէջ) եւ Պ.Պատմագրեանի անտիպ ընդարձակ երկասիրութեան շահեկան մէկ գլուխը (որ նոյնպէս այստեղ լոյս տեսաւ):

Կոմիտաս Պոլիս ունէր վեց սաներ, որոնց harmonieի դասեր կուտար իր տան մէջ՝ զանոնք ոչ միայն իբր երգիչ այլ եւ իբր երաժշտադէտ պատրաստելու համար, որպէս զի օր մը իր գործը շարունակեն(1). ատոնցմէ մին,

Արտաշէս Ապահեան որ Կալաթայի եկեղեցւոյն մէջ զայրապետ էր, վախճանած է պատերազմի շրջանին Պոլսոյ մէջ: Հայկ Սեմերճեան, Վարդան Սարգսեան եւ Վաղարշ. Սրուանձեանց, պատերազմէն յետոյ Փարիզ գալով, առան մը իրենց սուղ միջոցներով քանացած են իրենց երաժշտական ուսումը շարունակել Քրանսացի ծերունի յայտնի երաժիշտ եւ Հայոց ջերմ բարեկամ Ռընէ Լընօրմանի մօտ, բայց յետոյ Սեմերճեան իր ապրուստը ճարելու համար ստիպուած է երաժշտութիւնը ձգել եւ լուսավորադրութեան գործին նուիրուիլ, թէեւ «Կոմիտասի Բարեկամներու Յանձնաժողով»-ին սկիզբէն ի վեր անդամ՝ անոր միշտ կը գործակցի ամենայն անձնուիրութեամբ: Միհրան թումաճան Նիւ Եորք հաստատուած է, երաժշտական հեղինակութիւններ չեմ կարծեր որ ունենայ, բայց խումբ մը կազմած է եւ հայ երգը մեր Նիւ Եորքի գաղութին մէջ տարածելու կ'աշխատի տարիներէ ի վեր: Սրուանձեանց Պ. Ա. Համբարձումեանի օգնութեամբ կրցաւ Գերմանիա երթալ եւ շարունակել իր ուսումը, ու յետոյ Եգիպտոս եւ այժմ Ամերիկա սկսած է աշխատիլ, Կոմիտասի բացած ճամբէն ընթանալով, ժողովրդական երգեր զանազնելու եւ իր աշխատութիւններէն մաս մը հրատարակած է քանի մը տետրերով: Կանաչեան, որուն համար լսած եմ թէ օժտուած է երաժշտական ձիրքերով, քանի մը տարիներէ ի վեր Կիպրոս Մելլոնեան որբանոցներուն մէջ ուսուցիչ է, բայց չեմ գիտեր թէ ունի՞ արտադրութիւններ, ամեն պարագայի մէջ՝ չեմ յիշեր որ ու է է գործ հրատարակած ըլլայ ցարդ: Վարդան Սարգսեան, որ ամենէն հմուտն ու տաղանդաւորն է այդ վեց սաներուն, եւ որ թէ՛ Փարիզ եւ թէ՛ Պոլսէլ՝ Պ. Վահան Խորասանճեանի օգնութեամբ՝ տարիներով շարունակեց իր ուսումը, գիտեմ որ ունի արտադրութիւններ, բայց զեռ ոչինչ կրցած է հրատարակել: Տարիներ առաջ, Պ. Խորասանճեանի աջակցութեամբ ան պելճիքացի եւ հայ սիրող երգիչներով խումբ մը կազմած էր եւ Պոլսէլի մէջ տուաւ հայ երաժշտութեան քանի մը համերգներ ինչպէս եւ համերգ մը Փարիզի մէջ, որոնք մեծ յաջողութիւն գտան. բայց վերջերս, զբաւեւեալի քարտուղարութեան աշխատանքի

այդ վեցին լուսանկարը՝ իրենց Վարպետին հետ, այս վերջնոյն 1915ի գարնան աքսոր զրկուելէն քիչ առաջ Պոլսոյ մէջ հանուած:

(1) Տեսնել «Ամսհիտ»ի ներկայ քիւլին մէջ

մը մէջ թաղուած, բոլորովին անդործութեան մասնուած կը թուի, ապահովադէս՝ իր սկսած գործը շարունակելու նիւթական միջոցներէն զուրկ ըլլալուն համար. ցաւալի է որ Պ. Խոբատանճեան, Մարտէյի զաղութին համար հայկական ոճով զեղեցիկ եկեղեցի մը կառուցանելու գովելի նախաձեռնութիւնն ունենալէ

բոլ թուով երաժշտական արտադրութիւններ սրոնց մէջ կան շահեկան էջեր (առանց հայ ժողովրդական երգին հետ կապ ունենալու), ան առենով՝ պատերազմէն առաջ՝ նոյն իսկ պատարագ մը շարադրեց, մասամբ ինքնահնար եղանակներով եւ մասամբ մեր եկեղեցական եղանակներէն օգտուելով (զժբաղդաբար իրեն

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԵՒ ԻՐ ՎԵՅ ՍԱՆԵՐԸ

(Է՛ն վերը՝ Վաղ. Մուանճեանց, Բարսեղ Կանաչեան, Վարպեսին աջ կողմը՝
Վարդան Մարգսեան, ձախ կողմը՝ Արսաւես Ապանեան, Երեմի
Հայկ Սեմերեան եւ Միհրան Թումանյան:)

յետոյ, հայ երաժշտութեան զարգացման ու փրփախանալուն նոյնքան կարեւոր գործին ստատարէին այլեւս աւելորդ նկատելու սխալը գործեց (ան նոյն իսկ չոր մերժողական պատասխան տուաւ Կոմիտասեան Յանձնաժողովին որ Վարպետին անտիպ գործերը հրատարակելու համար անոր աջակցութեան դիմած էր): Փրփ-Պալփայեան, պատերազմէն առաջ Փարիզ Սթուա Քանթրուորթի մէջ Վենսոն ա՛խնախաչակերտելով կազմուած, հրատարակած է ու

հիմք առնելով Պուսոյ պատարագին թրքերանդ ժօթիֆները)՝ այժմ տարիներէ ի վեր Քալիֆօր նիա հաստատուած է եւ կը շարունակէ մերթ արտադրութիւններ հրատարակ հանել, սրոնք աւելի եւրոպական երաժշտութեան հետեւողութիւններ են: Պ. Պատմադրեան, որ Պերլին ուսած է երաժշտական դիտութիւնը, նուազախումբի եւ երգչախումբի համար զաշնակեց շարք մը հայ ժողովրդական երգեր, հաճելի ու փայլուն ընդլայնումներով. իր աշխատութիւն-

ները, զոր հանդէսներու մէջ լսեցինք իրմէ ղեկավարուած խումբերէ, զիս անտիպ կը մնան: Արտասահմանի Հայութեան այժմեան երաժշտական մեծագոյն դէմքը, Տիրան Ալեքսանեան, որ վիթխանի վարպետներէն մին է Փարիզի մէջ եւ այդ նուագարանի արուեստին վրայ մեծապէս դնաճատուած տեսական կարեւոր աշխատութիւն մը հրատարակած է գերմաներէն ու ֆրանսերէն, ճարտար ու հմուտ երգահանի տաղանդ ալ ի յայտ բերաւ՝ դաշնակելով շատ նուրբ, ու թերեւս քիչ մը չափազանց եւրոպական, արուեստով, խորհուրդ խորիմը, ինչպէս եւ Ալազեազը, Հով արէֆը, Ակնայ օրօրը (ստոնք հրատարակած է տետրի մը մէջ) ինչպէս եւ Ալֆն ծովը (եղանակն առնելով Եկմալեանի գրքէն), նաեւ շարադրեց, երկու թատերախաղի համար զոր ինքս սկսայ գրել եւ այս խճողուած ալեծուփ կեանքիս մէջ չկրցայ աւարտել եւ յատակագրի միայն իրեն յանձնեցի, բեմական երաժշտութեան ինքնատեղծ հոյակապ կտորներ՝ Կոմիտասի հաւաքած հայ ժողովրդական մօթիֆներէն օգտուելով. այդ կտորները որ երկու հանդէսներու մէջ գործադրուեցան, զիս անտիպ կը մնան, եւ Ալեքսանեան, իր դասերուն մէջ թաղուած, դժբաղդարա՝ չի շարունակեր իր երգահանի մեծարժէք աշխատանքը: Վերջապէս ունինք քանի մը տարիէ ի վեր յայտնուած երիտասարդ ու փափուկ տաղանդ մը, յանձին Պ. Արայ Պարթեւեանի, որ Փարիզի Քօնէրվաթուարին մէջ հինգ վեց տարի լրջօրէն ուսուցողական գիտութիւնը իր բոլոր ճիւղերով եւ որ իր հրատարակած «Նոր Երգեր»ու շարքերով օրոնք հայ ժամանակակից բանաստեղծներէ ոմանց (եւ մերթ դժբաղդարար բանաստեղծ բնաւ չեղող անձերու ալ) տաղերուն վրայ յօրինուած ինքնահնար եղանակներ են, ի յայտ բերաւ երաժշտական նուրբ անձնաւորութիւն մը: Դժբաղդարար, Պարթեւեան հայ ժողովրդական երգին գանձարանը իր արուեստէն բոլորովին հեռու պահած է: Անհրաժեշտ չեմ նկատեր անշուշտ որ հայ երաժիշտ մը իր ամէն արտագրութեան մէջ մեր ժողովրդական կամ եկեղեցական երգերէն ներշնչուի, ու հեռու եմ մտածել մանաւանդ որ ան ժողովուրդին ըստեղծած մօթիֆները դաշնակելով պէտք է շատանայ. ինքնահնար եղանակներով հայ արդիական երաժշտութիւն մը, երբ անհատական հօր կնիք ունի եւ նորարար տաղանդի մը

բոցը, մեծարժէք դարձ է, ամենէն մեծարժէքը նոյն իսկ: Բայց երբ Մուսօրկսքիի պէս հանճարեղ երաժիշտ մը, ուսւ ժողովրդական երգերէն օգտուելով այնպիսի հսկայ հրաշակերտներ արտագրեր է, որոնք թէ՛ շատ հզօրապէս անձնագրոջմ են եւ թէ՛ ուսուցական ցեղային ինքնատուութիւն ունին եւ առով եւրոպական արդի երաժշտութեան մէջ մասնաշառուկ տեղ մը կը գրաւեն, երբ Կրիկի պէս համաշխարհային մեծ համբաւի տիրացած զմայլելի տաղանդ մը նոյն ձեւով զիտցեր է օգտուել նորվեկեան ժողովրդական մօթիֆներէն, ինչո՞ւ Պարթեւեան, իր անձնական ստեղծագործութիւնները շարունակելով հանդերձ, չօգտագործէ նաեւ մեր ժողովրդական ու եկեղեցական երաժշտութեան ոսկեհանքը, որմէ օր մը, վստահ եմ, ամբողջ մարդկութիւնը ըստանշանոց հօր, խոր, անհատականօրէն եւ ցեղայնօրէն ինքնատիպ, անմահ դարձեր պիտի հանեն մեծատաղանդ հայ երաժիշտներ:

Այս է մեր երաժշտութեան այժմեան պատկերը. եւ զայն բաղդատելով այն պատկերին հետ զոր ան 20-30 տարի առաջ կը ներկայացնէր, կրնանք հաճոյքով հաստատել թէ՛ հայ երաժշտական արուեստն ու գիտութիւնը զգալի յատաճիմով ժամանակէն մէջ են. եւ այդ յատաճիմով ժամանակէն մեծագոյն ռահվիրան ու մղիչը Կոմիտաս Վարդապետը եղաւ:

★

Երանի՛ թէ Կոմիտասեան Յանձնաժողովին սարքած վերջին համերգին — որ յայտնուած ընդհանուր փափաքի մը համաձայն հաւանօրէն այսուհետեւ ամէն տարի կրկնուի, — մեծ յաջողութիւնը, ուրիշ գաղութներու մէջ դառնող Կոմիտասի բարեկամները, աշակերտները, եւ յարգողները մղէ պարբերաբար կազմել նըմանօրինակ համերգներ ի պատիւ Կոմիտասի եւ յօգուտ Կոմիտասեան գործին: Մեր մեծ հայրենակցին անտիպ մնացած երկերուն շարքին մէջ զիս կան թանկարժէք էջեր (օրինակ՝ իր դաշնակած պատարագը, զոր գտանք իր ձեռագրաց մէջ, Անուշի համար գրած մեներգներն ու խմբերգները եկեղեցական ու ժողովրդական երգեր՝ դաշնակուած, եւլն) զոր անհրաժեշտ է հրատարակել, ինչպէս եւ անհրաժեշտ է հատորի մը մէջ ամփոփել հայ երաժշտութեան նուիրուած բոլոր յօդուածները զոր ինք հրա-

տարակած է զանազան թերթերու եւ տաբե- ծակցին լիալիբ կատարմանն այն պարտակա-
գրքերու մէջ: Ամէն անոնք որ անկեղծօրէն կը նութեան զոր ունինք հանդէպ Վարպետին եւ
գնահատեն արժէքը այս բազմերախտ Հայուն հանդէպ մեր ազգային երաժշտութեան:
գործին, պէտք է համերգներ կազմելով, հրա-
տարակուած երգատետրերը տարածելով՝ գոր-

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Գ Ի Շ Ե Ր Ա Յ Ի Ն Ե Ր Կ Ի Ի Ղ

Ո՞վ է փակեր դուռը կեանքին այս գիշեր.
Ո՞րքան թախիծ, երկիւղ ներս եմ մընացեր:
Հոգիիս մութ քամբաներէն ամայի՝
Խորհուրդներու տըխուր կարւանը կ'անցնի:

Ո՞վ կը դիտէ մութին մէջէն ամեհի:
Լըռութիւնն այս մահ է: Քարը կը խորհի՞:
Աստուածները խորհո՞ւրդ կ'ընեն մութ հեռուն:
Ո՞վ կը հսկէ ետեւը գոց դռներուն:

Ո՞վ է նստեր կոպերու վրայ քնառատ,
Կուրծքերու տակ նոր լոյսի ի՞նչ մեծ հաւատ:
Նիքիող կեանքին մահն է կեցեր պահապան,
Ու մահն անխոնջ բուն չի մտներ յաւիտեան:

Լալահառաչ կը կազկանձէ շուն մ'անտուն,
Դունչն իր ցըցած դէպ գմբէքը զանգերուն.
Ու զանգերու լըռութեան մէջ վշտասոյգ՝
Ի՞նչ տենչանքներ դողանջներու մահայոյց:

Սրտիս մէջ ի՞նչ շիրիմներու պեղումներ,
Երկինքին մէջ խորհելէն ո՞վ է մեռեր:
Արեւին վրայ Աստուած ջուր է թափեր ա՛լ,
Եփելէն վերջ խորհուրդներն իր բազմածալ:

Տակաւ տակաւ կը ծովանայ մութը ծեր,
Տիեզերքի սիրտն է դադրեր այս գիշեր:
Լոկ ե՛ս արթուն կը նաւարկեմ դէպ ի ափ.
Այս գիշեր ո՛չ ափ կը գտնեմ ո՛չ մըրափ:

ՄՈՒՍՈՒԼ

ՍՈՐԻ — ՏՐԱՄ